श्रीहरिः

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०*०—

(संख्या १) न्योछावर १)

संवत् १९६३

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
र्न्याये न्याय्यार्यवर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावदार्यः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥

काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नवाम्बरमणिर्दावो द्विषत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपधिर्बन्धुः प्रपन्ने जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अथ श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितः स्वकृत-
प्रकाशाख्यव्याख्यासहितः ।

तत्त्वार्थदीपः ।

गोस्वामिश्रीश्रीपीताम्बरजीमहाराजकृताऽऽवरणभङ्गाख्य-
तिलकसमलङ्कृतः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिचरणरेणुभ्यो नमः ॥

वन्दे श्रीवल्लभाचार्यानपारकरुणान्वितान् ।
स्वीयानां तत्त्वदीपेन स्वान्तध्वान्तनिवारकान् ॥ १ ॥
नन्दसूनुपदसौख्यदं नवं दुःखसङ्घदलनातिवैभवम् ।
श्रीमदङ्घ्रिपदपङ्कजासवं भावयामि सततं नमामि च ॥ २ ॥
श्रीमद्वल्लभनन्दनपदपाथोजन्मरेणवस्ते मे ।
सन्तु कृपामधुभरिता दन्तुरमन्तुक्षमादक्षाः ॥ ३ ॥
श्रीपरिवृढपदपङ्कजरेणवमेणीदृशाजुष्टम् ।
कुङ्कुमपङ्कमनारतमाप्तुमहं कामये दास्ये ॥ ४ ॥
श्रीकृष्णसंवीतसुवर्णवर्णाऽम्बराभिधानोऽस्य कृपां दधानः ।
विवेचयन्नाशयमत्र तत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणं भनज्मि ॥ ५ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्य्यचरणाः सात्त्विकानुद्दिधीर्षवः प्रेक्षावतां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं ग्रन्थस्य फलसम्बन्धं सोपोद्घातं निरूपयन्तस्तत्त्वदीपविवरणं प्रतिजानते ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव ह ॥
तथात्वं येन संसिद्ध्येत् तदर्थं व्यास उक्तवान् ॥ १ ॥

श्रीभागवतमत्यन्तं सर्वेषां सुखदायकम् ॥
तस्यापि तत्त्वं येनैव सिद्ध्येदिति विचार्य हि ॥ २ ॥
अग्निश्चकार तत्त्वार्थदीपं भागवते महत् ॥
तच्चापि येन संसिद्ध्येद् व्याख्यानं तन्निरूप्यते ॥ ३ ॥

श्रीभागवततत्त्वार्थं प्रकटीकरिष्यन् प्रथमं शास्त्रार्थोपनिबन्धनलक्षणं मङ्गलमाचरति ।

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाद्भुतकर्मणे ॥
रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥ १ ॥

नम इति ॥ भगवति जीवैर्नमनमेव कर्तव्यं, नाधिकं शक्यमिति सिद्धान्तः। 'किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय । लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयमस्ति' इत्यादिवाक्यैः। परमकाष्ठापन्नं वस्तु नमस्यत्वेन निर्दिशति ॥ भगवत इति ॥ पुरुषोत्तमायेत्यर्थः । तत्सिद्ध्ये लोकवेदप्रसिद्धिमाह ॥ तस्मा इति ॥ मतभेदेन तस्यान्यथाकल्पनव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ कृष्णायेति ॥ स एव परमकाष्ठापन्नः कदाचिज्जगदुद्धारार्थमखण्डः पूर्ण एव प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । ननु पूर्वं साधनानि सिद्धान्येव सर्वत्र, तत्रानधिकारेण साधनाभावे भगवानप्यवतीर्य किं करिष्यतीत्याशङ्कायामाह ॥ अद्भुतकर्मणे इति ॥ भगवतोऽद्भुतकर्मत्वमग्रे व्युत्पाद्यम्, असाधनं साधनं करोतीत्यादि । एवं साक्षाद् भगवत्त्वे हेतुमुक्त्वा तस्य लीलायामाह ॥ रूपेति ॥ रूपनामविभेदेन यः क्रीडति । रूपनामविभेदेन यो जगत् । रूपनामविभेदेन यतो जगदिति । अनेन क्रीडायां स्वातन्त्र्यमुक्तम् । निर्लेपत्वायाह । एतादृशं जगद् यत इति । एवं ज्ञानेन मुच्यन्त इति संक्षेपः ॥ १ ॥

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मेत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ सर्वोद्धाराय प्रयत्नो यस्य, सर्वस्योद्धारो यस्मात् तादृशः प्रयत्नो व्यापारविशेषो यस्य । अतति व्याप्नोतीत्यात्मा । पूर्वोक्तश्चासावात्मा च सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा । तादृशप्रयत्न आत्मनि यस्येति गड्वादिसमासो वा । तादृशः कृष्णः पुरुषोत्तमः सदानन्द एव नापरः । एवं प्रतिज्ञाय तथात्वे गमकमाहुः ॥ प्रादुर्बभूव हेति ॥ यदि नोद्दिधीर्षेदीदृशः सन् न प्रादुर्भवेत् । को ह्येवान्यादिति श्रुतेः सर्वजीवनाय हृदये वर्तमानत्वात् । नच, यदा यदा हीति गीतावाक्याद्धर्मादिरक्षार्थं प्रादुर्भावः शङ्क्यः । तथा सत्यंशेनावतरेत् । आत्मानं सृजामि, युगे युगे सम्भवामीति कथनात् । एवं सत्यपि यः पूर्णस्य तावन्मात्रां मायां दूरीकृत्य दर्शनगोचरीभावः सोऽग्निवदेव । स्वशान्तरूपेष्विति तृतीयस्कन्धे विदुरं प्रत्युद्धववाक्यात् । तत्र चानुकम्पाया एव हेतुत्वकथनात् प्रादुर्भावस्तथात्वस्यैव गमक इत्यर्थः । ननु यद्येवं स्यान्न तिरोभवेदतो नेदं गमकमिति चेत् तत्राहुः ॥ तथात्वमित्यादि ॥ तथाच काँश्चिद्रूपेणोद्धृत्येतरान्नाम्नोद्धरिष्यन् व्यासरूपेण श्रीभागवतमुक्तवान् । तच्च दर्शनसाधनत्वादेव सर्वेषामत्यन्तं सुखदमत इदानीं तिरोभावेऽपि भगवतस्तेन प्रादुर्भावात् तथात्वं न व्यभिचरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु यद्येवं तर्हि तेनैव कार्यं सेत्स्यतीति व्यर्थोऽयमनुवाद इत्याकाङ्क्षायां स्वावतारप्रयोजनं स्वसामर्थ्यञ्च सूचयन्तो व्यासप्रयत्नसाफल्यायास्माकं प्रवृत्तिरिति, नानुवादो व्यर्थ इत्याहुः ॥ तस्यापीति ॥ २ ॥

महदिति ॥ अच्प्रत्ययान्तो दीपशब्दोऽनियतलिङ्ग इत्येवमुक्तम् । क्रियाविशेषणं वा । एवञ्चात्राग्निपदेन वाक्पतिरूपतया सामर्थ्यं प्रथमसुबोधिनीस्थप्रतिज्ञावाक्योक्तं स्वावतारप्रयोजनं सूचितं ज्ञेयम् ॥

नन्वस्त्वेवं, तथापि विवरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ तच्चापीत्यादि ॥ तथाच स्वप्रयत्नसाफल्यायैतदित्यर्थः । एवञ्च जीवोद्धारोऽस्य फलम्, आज्ञारूपा च सङ्गतिरिति परम्परया फलति ॥ ३ ॥

एवं व्याख्यानस्यावश्यकत्वमुपपाद्य व्याख्येयग्रन्थे निबद्धस्य मङ्गलस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुकूलत्वाय शास्त्रार्थसंग्रहरूपत्वं बोधयन्त-

स्तद्बोधकं वाक्यमवतारयन्ति ॥ श्रीभागवतेत्यादि ॥ अत्र श्रीभागवतार्थप्रकटीकरणार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि श्रीभागवतार्थेत्यनुक्त्वा यच्छास्त्रपदमुक्तं, तेन वेदादिशास्त्रनिर्णायकत्वं श्रीभागवतस्य सूचितम् ॥ उपनिबन्धनं सङ्क्षेपः । ननु कथमस्य शास्त्रार्थसङ्क्षेपरूपत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ भगवतीत्यादि ॥ नमनं प्रह्वीभावः । स च नमस्योत्कर्षस्वापकर्षबुद्धिपूर्वकः कायादिव्यापारविशेषः । सिद्धान्तो वेदादिनिष्कृष्टोऽर्थः । आदिपदेन मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेत् ॥ मुमुक्षुर्वै शरणमहम्प्रपद्ये इत्यादिश्रुतीनां, नमस्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्तीति श्रुतेः, नमोऽस्तु ते देववर प्रसीदेत्यादिस्मृतीनाञ्च संग्रहः ॥ तथाचास्मिन् वाक्ये धनादिकृतानाङ्क्षमर्थ्यैकथनाद्, विभूतयें यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्तिनीं भवानित्यत्र लक्ष्म्यनादरकथनाच्छ्रुतिष्वपि साधनान्तरकथनोत्तरं शरणोपदेशस्य बोधनेन प्रह्वीभाव एव तात्पर्यलाभाद् गीतायामपि प्रसादार्थं नमनस्यैवोक्तत्वाद्, अलङ्कारप्रियो विष्णुः, स्तुतिप्रियो विष्णुरित्यादिष्वपि, 'अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् * भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पत' इत्यादिभगवद्वाक्यानुरोधेन, नमस्कृत्येति श्रुत्या च प्रह्वीभावपूर्वकत्वस्यैवादरणीयत्वादयमेव वेदादिशास्त्रनिष्कृष्टोऽर्थ इत्यर्थः ॥ वस्तुतस्त्वत्यन्तभक्तेष्वपि दैन्यादेव प्रसादोक्तेर्मानादिना तिरोभावोक्तेश्च दैन्यस्यावश्यकत्वात् तत्प्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यत्वेनावशिष्यत इति सिद्धान्त इति भावः ।नन्वस्त्वेवं तथापि नमनस्य स्वापकर्षबुद्धिपूर्वकत्वात् । कथं मङ्गलत्वमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ तथाच ततः सर्व एवापकृष्टा इति, स च नमनेन प्रसीदतीति तस्य मङ्गलत्वमित्यर्थः । ननु पुरुषोत्तमस्य परमकाष्ठापन्नत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तत्सिद्धये इत्यादि॥तथात्वसिद्धये लोकवेदप्रसिद्धिं प्रमाणत्वेनाहेत्यर्थः ॥ तस्मा इति ॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावाक्ये, सर्वभूतनियामकत्वेन लोके, पातञ्जलादिदर्शनेऽक्षरादुत्तमत्वेन, वेदे च पुरुषोत्तमत्वेन प्रथितत्वकथनाल्लोकवेदप्रसिद्धाय । तथाच परमकाष्ठापन्नत्वे लोकवेदौ मानमित्यर्थः । एतेन चरणेन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुकूलमनुबन्धचतुष्टयं वैयासदर्शनानुसारिप्रमाणादिचतुष्टयञ्चोक्तम् । तथाहि । अत्र नमोयोगे जाताया भगवत इति चतुर्थ्याः, स्वाहायोगेन जाताया, अग्नय इत्यादिचतुर्थ्या इवोपपदविभक्तित्वेऽपि,

अग्नय इदं न ममेत्यादित्यागानुरोधेन यथा तत्र तादर्थ्यमर्थ आद्रियते, तथात्र, भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिस्मृतिश्रुत्यनुरोधेन तादर्थ्यमर्थो ग्राह्यः। तेन भगवतः फलत्वबोधनात् प्रयोजनमुक्तम् । तेन तत्प्राप्तीच्छुरधिकारीत्यपि सिद्धम् । भगवतीत्यादिना नमनकृतेः सिद्धान्ततत्वप्रतिपादनात् फलरूपः साधनरूपश्च भगवत्तद्भक्त्यात्मा विषय उक्तः । तावता प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽपि सिद्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयमत्र सिद्धम् । यद्यपीदं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यन्ति तथाप्येतस्य पद्यस्य शास्त्रार्थसङ्ग्रहरूपत्वान्मयात्रापि तद्बोधितमित्यदोषः। तथा प्रमेयसाधनफलान्यपि वैयासदर्शनाऽनुसारीणि सिद्धानि । तस्मा इत्यनेन वेदस्तदविरुद्धान्यन्यानि च प्रमाणानि सिद्धानि, इति प्रमाणादिचतुष्टयमपि सिद्धमतः परं परीक्षारूपं प्रमेयमवशिष्यते । तत्पादत्रयेण बोधयन्ति ॥ मतेत्यादि ॥ यद्यपि तत्तन्मते परमकाष्ठापन्नः परमेश्वर एवोच्यते, तदेव शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदा इत्यारभ्य, किं बहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासत इत्यन्तेन कुसुमाञ्जलिविवेक उदयनाचार्य्यैः सङ्गृह्योक्तम्। तथापि सर्वैरन्धहस्तिन्यायेनैकैकदेशमालम्ब्य स्वस्वाभिमतमुच्यते । वस्तुतस्तु, त्वामेवान्ये शिवोक्तेनेति, शमूनङ्कुरुते विष्णुरित्यादिभिश्च श्रुतिपुराणवाक्यैर्गीतोक्तपुरुषोत्तम एव परमकाष्ठापन्नत्वं निश्चाय्यत इति स एव तथेत्यर्थः । ननु कृष्णपदमवतारे प्रसिद्धं, गीतावाक्यं तु गौण्यापि युज्यत इति पूर्वोक्तं न युक्तमत आहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ यो गीतावाक्य उक्तः स एव । हेतुपूर्वकङ्कथनात् कदाचिज्जगदुद्दिधीर्षति तदा जगदुद्धारार्थमखण्डः स्वयमंशी पूर्ण आप्तकाम एवाग्निवत् प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते। तथाच कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक इति श्रुतौ यदुक्तं तदेव, अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमित्यादिभिः, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यादिभिश्च निर्द्धारितम्। तेनात्र सदानन्दाकारस्यैव बोधनात् स्वरूपधर्माणामपि, प्रकाशाश्रयवद्वेतिन्यायेन तदभिन्नत्वाच्च स एव तथेति, न मतान्तरसिद्धः परमकाष्ठापन्न इत्यर्थः । एवं सत्यवतारे यः कृष्णपदप्रयोगः स तु गुणविशेषोपाधिकः । कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णमित्यादाविव सारूप्यात्। पूर्णप्रादुर्भावेऽवतारकार्याणामपि दर्शनात् परं लोको भ्राम्यति । यथा, कृष्णं मत्वाऽर्भकमि-

त्यादि । अतो नाममात्रास्य भ्रमितव्यमिति भावः । एतन्निगमनाय परिचायकान्तरं वक्तुं पदान्तरमवतारयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ अ-प्यवतीर्येति ॥ अवतीर्यापीत्यर्थः । तथाचोङ्काराद्यावतारोऽपि न वक्तुं शक्यश्चेदाविर्भावस्तु दूरतरोऽतः पूर्णत्वकथनमनुपपन्नमिति शङ्का-शयः ॥ अद्भुतेत्यादि ॥ तथाच, गोप्यः कामादित्यादिवाक्याद् यः कामक्रोधादिकमसाधनमपि साधनं स्वसम्बन्धेन कृतवाँस्तस्यासहा-यशूरत्वान्नोक्ताशङ्कावकाशः । न हीदमवतारे सम्भवति । यदा यदा हीति वाक्यात् । अतः पूर्ण एवेत्यर्थः । एतेन भगवच्छब्दविषयिणी गौणप्रयोगशङ्कापि परिहृताबोध्या ।

एवमित्यादि ॥ उक्ते साक्षाद्भगवत्त्वेऽद्भुतकर्मत्वरूपं हेतुमु-क्त्वा, जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणाभावे, कथं साक्षाद्भगवत्त्वमित्याकाङ्क्षायां सृष्टिस्थितिप्रलयरूपां लीलामनायासेन क्रियमाणं कर्माहेत्यर्थः॥ रूप-नामविभेदेनेति ॥ रूपनाम्नोर्यो विभेदस्तस्मिंस्तस्मिन् रूपे तत्तन्नामनिय-मनेन स्वस्मात् पृथक्करणम्। पक्षान्तरे ताभ्यां कृतं वैलक्षण्यं च, तेने-त्यर्थः॥ अनेनेति ॥ यथेच्छमनेकधा सृष्टिकरणकथनेन। तथाच सूत्रो-क्तलक्षणसत्त्वात् साक्षाद्भगवत्त्वं युक्तमित्यर्थः। ननु यः क्रीडति, यज्ज-गदित्येतावतैवाभिन्ननिमित्तोपादानतया स्वातन्त्र्यस्य सिद्धेः पुनर्हे-तुतोल्लेखस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तं पक्षमवतारयन्ति ॥ नि-र्लेपेत्यादि ॥ एतादृशं, भगवद्रूपम् ॥ जगदिति साभिप्रायम् । तेनेदं गमनशीलं यतो भवति तादृशो भगवान् । तथाच भगवति षष्ठोऽपि गुणः पूर्ण एवेति ज्ञापनाय तथोक्तिः । एतेनान्तरा मायिकसृष्टिर्वा संगृहीता ज्ञेया । तथाचैतादृशं नामरूपात्मकं जगद् यतो यत्सन्नि-धिवशात् तादृश इति स्वयं तद्धर्मरहितत्वान्निर्लेप इत्यर्थः । अत एव श्रुत्युक्तं सर्वपदं नानूदितं, किन्तु सर्वपदार्थं, तज्जलानिति लार्थैकदेशं चैकीकृत्य जगत्पदमत्रोक्तम्। तेन, यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदु-पेक्षयेति शास्त्रार्थ उक्तो ज्ञेयः। य इति पाठे तु, आत्मसृष्टेर्न वैषम्यमिति न्यायेन भेदाभावाल्लेपाभावः । एतं ह वा व न तपतीति श्रुतौ, स एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते इति स्वाभेदज्ञानेनाऽपि लेपाभाव-श्रावणाच्च तथेति । निर्लेपकथनस्यापि प्रयोजनमाहुः ॥ एवमित्या-दि ॥ मुच्यन्ते इति ॥ संसारान्मुच्यन्ते। न मां कर्माणीति वाक्यात् । तथाच पूर्वोक्तलीलाद्वयज्ञानेन भगवति माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहः ।

तृतीयलीलाश्रवणेन स्वस्य संसारान्मुक्तिः । तेन च भक्तेर्दार्ढ्यें भगवत्प्राप्तिरिति सन्दर्भार्थः । एतेन पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गीययोः सात्त्विकयोः क्रमेण फलं भजनानन्दब्रह्मानन्दरूपं, तदुपयोगि वैराग्यञ्चास्मादेवेत्यपि सूचितम् । एवं, भगवत इति प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रार्थमुक्त्वा, तस्मा इत्यनेनाद्यप्रकरणार्थरूपत्वम्, अद्भुतेत्यनेन द्वितीयप्रकरणार्थत्वमपि तत्त्वेनैवोक्त्वा, तस्यैव स्वतन्त्रत्वं निर्लेपत्वञ्च तृतीयप्रकरणार्थरूपं तथैवोक्तमिति, तादृशे च नमनमेव जीवानां शक्यमिति तज्ज्ञानेन च मुक्तिरिति सर्वोऽपि परीक्षारूपः शास्त्रार्थ एतावतैव पूरित इति प्रतिज्ञापूर्तिः । एतेन फलसम्बन्धबोधनेन जघन्यस्यापि प्रेक्षावतः प्रवृत्तिरुपपादिता । ये मुमुक्षवस्तेऽत्र प्रवर्त्स्यन्त इति ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थं साङ्ख्यादीनि दर्शनानि सन्ति, तानि विहाय कस्य वाऽत्र प्रवृत्तिर्भविन्त्री । अनार्षत्वेनासम्भावनाद्युत्थानात् । प्रमाणमूलकत्वेऽपि मतान्तरसाम्यस्फूर्तेश्चेत्याशङ्क्य तन्निरासार्थं विस्तारस्यावश्यकत्वात् । तत्रापि पूर्वमधिकारिणोऽस्यावश्यकत्वात् तं वक्तुमग्रिमश्लोकमवतारयन्ति ।

विस्तरेण वक्तुं प्रथमतोऽधिकारिणमाह ।

सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः ।
भवान्तसम्भवा दैवात् तेषामर्थे निरूप्यते ॥ २ ॥

सात्त्विका इति ॥ स्वभावप्रकृत्यपेक्षयाधिकं विहितमलौकिकं ये कुर्वन्ति ते सात्त्विकाः । तत्रापि ये भगवत्सेवकाः सेवापराः । तत्रापि ये निष्कामाः । त एव मुक्तावधिकारिणः । तत्रापीश्वरेच्छया अन्तिमजन्मनि जाताः, शरीरं गृहीतवन्तः । तेषां यथान्तिमत्वं सिद्ध्यति तथोपायो निरूप्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

विस्तरेणेत्यादि ॥ तथाचानधिकारिणो हृदये सम्यगुक्तोऽप्यर्थो न स्थिरो भवतीति, यथा व्यासचरणैर्जिज्ञासापदेन, श्रीशुकैश्च

भारतेति सम्बोधनेनाधिकारी शास्त्रारम्भ एवोक्तस्तथात्रापि तं विवेक्तुं पूर्वं तमाहेत्यर्थः । सात्त्विकाः क इत्याकाङ्क्षायां तेषां विवक्षित स्वरूपं विवृण्वन्ति ॥ स्वभावेत्यादि ॥ स्वभावजा प्रकृष्टा कृतिः स्वभावप्रकृतिः । स्वभावः परिणामहेतुरग्रे वाच्यः । तत्कार्यश्चित्तपरिणामोऽपि, गुणैः स्वाभाविकैर्बलादित्यादौ स्वभावपदेनैवोच्यते। एवं सति प्रकृते चित्तस्य सात्त्विकपरिणामरूपो यः स्वभावस्तत्प्रयुक्ता या उत्तमा कृतिः, यजन्ते सात्त्विका देवानिति वाक्याद्देवयजनरूपा, तदपेक्षयाऽप्यधिकमुत्कृष्टमधिकं बहु वा यथा स्यात्तथा विहितमलौकिकं, कर्मनिर्हारमुद्दिश्येति, सतां प्रसङ्गेति वाक्याद्युक्तं ये कुर्वन्ति त इत्यर्थः।एतेन बुद्धिमत्त्वरूपा स्वरूपयोग्यता निरूपिता। अनिषिद्धयोगादिपरा अपि योगार्थे तादृशा भवन्तीति तेभ्यो व्यवच्छेत्तुं विशेषान्तरमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ भगवत्सेवका, न तु रूपान्तरसेवकाः ॥ सेवापराः ॥ तनुजवित्तजसेवाकर्तारो वैष्णवा इत्यर्थः । तेन आयुष्मत्ताऽपि निरूपिता । तादृशाः शुद्धोपासका अपि भवन्तीति तेभ्योऽपि व्यवच्छेतुमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ त एवेत्यादि ॥ 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः * अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति श्रुतौ कामाभावस्य मुक्त्यधिकारित्वेनोक्तेस्तादृशाः । एतेन दोषाभाव उक्तः । तेन द्वितीयसुबोधिन्यां, बुद्धिश्चायुश्च दोषाणाभावः कारणं यतः * यस्य नैते भविष्यन्ति तस्य नास्त्यधिकारिता' इत्युक्तोऽधिकार एवंप्रकारको विवक्षित इत्युक्तम् । एवङ्गुणसत्त्वेऽपि यदि भगवतो न शीघ्रमुद्दिधीर्षा, तदापि विलम्बो भवेदिति मूलकारणसत्तामाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषतीति श्रुतेर्येषां भगवानप्यनुकूलस्तादृशा इत्यर्थः। एवं सपरिकरमधिकारिणं निरूप्य तादृशां फलविलम्बाभावायाऽयमुद्यम इत्याहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ यथाऽन्तिमत्वमिति ॥ लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते मानुष्यमित्येकादशे अवधूतवाक्यात् तादृशे जन्मनि लब्धेऽपि, यथा भरतवदन्यासक्त्या विलम्बो न भवति तथेत्यर्थः। तथाच निष्कामकेवलवैष्णवाः सन्तो ये पापभीरवो भगवन्तं सेवन्ते तेषामपि कर्णधाररूपगुर्वभावेन फलविलम्ब इति तदभावाय कादाचित्कान्यासक्तिनिवारणेन दार्ढ्यार्थमयमुपाय इति निष्कर्षः ।

इदमेव चाधिकारिस्वरूपं गीतायाम्, इदं ते नातपस्कायेत्यादिनाऽनुपदेश्यनिषेधमुखेनोक्तम् । एकादशे च, नैतत् त्वया दाम्भिकायेत्यादिना, एतैर्दोषैर्विहीनायेत्यादिना च । तेन च ब्रह्मजिज्ञासासूत्रेऽपीदृश एवाधिकारी मुख्यो मृग्यत इति ज्ञेयम् । तेन श्रुतावप्येवमेव फलिष्यति ॥ २ ॥

ननु सात्त्विकाः प्रेक्षावन्तः कथमेतावदुक्त्या प्रवर्त्स्यन्त इत्याकाङ्क्षायां स्वप्रवृत्तिवैयर्थ्यपरिजिहीर्षयोपोद्धातेन सर्वं सङ्क्षिप्य वक्ष्यन्तः प्रथममनाप्तत्वपरिहारायाग्रिममवतारयन्ति ।

वक्ता स्वस्य तादृशज्ञानप्राप्तौ प्रकारमाह ।

भगवच्छास्त्रमाज्ञाय विचार्य च पुनः पुनः ॥
यदुक्तं हरिणा पश्चात् सन्देहविनिवृत्तये ॥ ३ ॥
एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतम्
एको देवो देवकीपुत्र एव ॥
मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि
कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ४ ॥
इत्याकलय्य सततं शास्त्रार्थः सर्वनिर्णयः ॥
श्रीभागवतरूपं च त्रयं वच्मि यथामति ॥ ५ ॥

भगवच्छास्त्रमाज्ञायेति ॥ अन्यथा अनाप्तत्वं स्यात् । भगवच्छास्त्रं भागवतं, गीता, पञ्चरात्रं चेति । तस्य सर्वतो ज्ञानम् । भगवत्कृपादिनेति शेषः । तथाप्यापाततः प्रतिपन्नं न प्रमाणमिति विचारमाह । पुनः पुनर्निश्चयानन्तरमपि । ननु शतशोऽपि विचारितं जीवबुद्ध्या अप्रमाणं कदाचिद् भवतीति तदर्थमाह ॥ यदुक्तमिति ॥ हरिणा सर्वदुःखहर्त्रा श्रीजगन्नाथेन पुरुषोत्तमस्थितेन मोहकसर्वशास्त्रोत्पत्त्यनन्तरं यन्निर्द्धारकवाक्यमुक्तं तदपि ज्ञात्वेति ॥ ३ ॥

तदेवाह ॥ एकं शास्त्रमिति ॥ अत्राख्यायिका पारम्पर्यादेवावगन्तव्या ॥ देवकीपुत्रेण गीतं गीता । गीतायां भगवद्वाक्यान्येव शास्त्रमित्यर्थः । वेदानामपि तदुक्तप्रकारेणैवार्थनिर्णयः । उपास्यनिर्द्धारमाह ॥ एको देव इति ॥ मूलभूतोऽयमित्यर्थः । सर्वदा स्मरणार्थं साधनमाह ॥ मन्त्रोऽप्येक इति ॥ कर्तव्यमाह ॥ तस्येति ॥ न मनुष्यत्वेन ज्ञातव्य इति, देव इति ॥ सेवैव कर्तव्या । शास्त्रमवगत्य मनोवाग्देहैः कृष्णः सेव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं स्वयं ज्ञात्वा लोकज्ञापनार्थं शास्त्रं कथयन् बुद्धिसौकर्यार्थं प्रकरणत्रयमाह ॥ इत्याकलय्येति ॥ सततमिति, मध्ये विरोधिज्ञानाभावः । शास्त्रार्थो, गीतार्थः । सर्वस्यापि ज्ञानादेर्निर्णयो द्वितीयः । असम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थं द्वितीयं प्रकरणम् । शास्त्रार्थस्य संक्षेपरूपत्वाद् विस्तारार्थं भागवतरूपं तृतीयं प्रकरणम् । यत्र भागवतं रूप्यते । चकारान्मीमांसाद्वयभाष्यं, प्रकरणानि, भागवतटीका च गृहीता । त्रयमेतदुपदेशन्यायेन कथयामि ॥५॥

वक्त्रेत्यादि ॥ पुरुषोत्तमस्थितेनेति ॥ पुरुषोत्तमनामके क्षेत्रे स्थितेनेत्यर्थः । आख्यायिका तु पूर्वमुत्कलेश्वरसभायां मायावादिब्रह्मवादिनौ विवदन्तौ सप्ताहं समानौ विवादे स्थितौ । तदा राज्ञा विज्ञापितो भगवानिदं रात्रौ पत्रे लिखित्वा दत्तवान् । तदा मायावादिना कल्पितमिदमित्युक्तम् । तदा राज्ञा परेद्यवि रात्रौ पत्रे पुनः स्थापिते, 'यः पुमान् पितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसम् । यः पुमाञ्छ्रीहरिं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसमिति लिखित्वा दत्तम् । तदा राज्ञा सविभाषिकं तन्माता पृष्टा सती, म्लेच्छाद्धावकादयमुत्पन्न इत्यवोचत् । ततः स स्वदेशाद्राज्ञा निःसारित इति तत्र प्रसिद्धादैतिह्यादवगन्तव्येत्यर्थः ॥ तदुक्तप्रकारेणैवेति ॥ वेदविदेव चाहमिति वाक्यात्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

नन्वयमर्थो महता प्रयासेन भवद्भिरेव बुद्धश्चोदितरेण कथं बोद्धव्य इत्याकाङ्क्षायामग्रिममवतारयन्ति ॥ एवमित्यादि । तथाचै-

वङ्कते बुद्धिसौकर्यात् सुखेन सर्वैर्बोध्य इत्यर्थः । नन्वेकेनैव निर्वाहे त्रयाणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्वदिष्यन्तः पूर्वं द्वितीयप्रकरणार्थमाहुः ॥ सर्वस्येत्यादि ॥ सर्वस्य ज्ञानादेर्मोक्षसाधनमार्गस्य ज्ञानादिरूपस्य प्रापञ्चिकादिपदार्थजातस्य वा योऽयं निर्णयः, इदमेवंरूपमेवम्भूतफलसाधनमिति निश्चयः, सपरिकरः स्वरूपनिश्चयो वा । प्रमाणादेरिति पाठे तु पञ्चमीयं, न तु सम्बन्धादिषष्ठी । प्रमाणेन प्रमेयेनेत्यत्रैषां सर्वनिर्णयकरणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा सति प्रमाणादेः सकाशाद्यः सर्वस्य पूर्वोक्तरीतिको निर्णयः स द्वितीयस्यार्थ इत्यर्थः । प्रयोजनमाहुः ॥ असम्भावनेत्यादि ॥ प्रकरणमुभयाकाङ्क्षाविशिष्टः शास्त्रैकदेशः । तथाच सात्त्विकानां नानाविधत्वात् प्रमाणपराणामाद्येन सिद्धिः । प्रमेयपराणां त्वर्थविचारेणाऽसम्भावनाद्युत्थानात्तदर्थं द्वितीयमित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । ननु चकारेण ग्रन्थान्तरस्यापि समुच्चये त्रयं वच्मीति प्रतिज्ञायाः कथं सिद्धिरित्यत आहुः ॥ त्रयमेतदुपदेशन्यायेनेति ॥ यथा निष्कृष्टः शास्त्रार्थो मन्त्रादौ स्वल्पेनोच्यते उपदेशार्थं तथेत्यर्थः । यद्वा, आवृत्त्येत्यर्थः । तथाच यथा श्वेतकेतुविद्यायां नवकृत्व उपदेशो नानाप्रकारैः सम्यग्बोधनार्थं, तथाऽत्रेति । मुख्यकल्पानां त्रिभिरेव चारितार्थ्यमिति त्रयाणामेव कण्ठतः कथनप्रतिज्ञेति ग्रन्थान्तरसङ्ग्रहेऽप्यदोष इत्यर्थः ॥ ५ ॥

परिभाषामाह ।

वेदान्ते च स्मृतौ ब्रह्मलिङ्गं भागवते तथा ॥
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥
त्रितये त्रितयं वाच्यं क्रमेणैव मयाऽत्र हि ॥६ ॥

वेदान्त इति सार्द्धेन ॥ निर्गलितवस्तुज्ञापकं लिङ्गं ब्रह्मेत्यादिपदं तत्र तत्र सिद्धम् । मयापि परमकाष्ठापन्नवस्तुबोधनार्थं तत्तत्प्रकरणे वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

परिभाषामाहेति ॥ एवं प्रकरणत्रयकथनं प्रतिज्ञाय बुद्धिसौकर्यार्थं परिभाषामाहेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्मिञ्छास्त्रे परिभाषामुक्त्वा प्रमाणमाह ।

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ॥
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ ७ ॥
उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥

वेदा इति ॥ शब्द एव प्रमाणम् । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमेव । तत् स्वतः सिद्धप्रमाणभावं प्रमाणम् । वेदाः सर्व एव काण्डद्वयस्थिताः । अर्थवादादिरूपा अपि । स्मृतित्वेन कृष्णवाक्यानि वेदत्वेऽपि पृथगुक्तानि । व्याससूत्राणि चकाराज्जैमिनिसूत्राणि च । एवकारेण व्याससूत्राविरोधेनैव तदङ्गीकरणम् । हि, युक्तश्चायमर्थः । उपजीव्यत्वात् । व्यासस्य समाधिभाषा भागवतम् । तत्रापि यन्न लौकिकरीत्या वदति । यथा, अथोषस्युपवृत्तायामित्यादि । नापि परमतरीत्या, श्रुतं द्वैपायनमुखादित्यादि । यावत् समाधौ स्वयमनुभूय निरूपितं, सा समाधिभाषा । एतच्चतुष्टयमेकवाक्यतापन्नं प्रमाजनकमित्यर्थः ।

ननु चतुर्णां कोपयोगः ? । एकेनैव चरितार्थत्वाच्चेत्याशङ्क्याह ॥ उत्तरमिति ॥ उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वस्य सन्देहवारकं, प्रकर्षेण कीर्तितम् । यथा, अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेत्यत्र, किं प्राकृतपाणिपादरहितं ब्रह्म ? आहोस्वित् सामान्यनिषेध ? इति सन्देहे, सर्वतःपाणिपादान्तमित्यादि गीतावाक्यं निर्णायकम् । तथा गीतायां, नित्यः सर्वगतः स्थाणुः, ममैवांशो जीवलोक इत्यादिषु सन्देहे, सूत्रैर्निर्णय, उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिभिः । तथा, जन्माद्यस्य यत इति सन्देहे, अन्वयव्यतिरेकत इति भागवतेन निर्णयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अस्मिन्नित्यादि ॥ एवं परिभाषामुक्त्वा व्यासदर्शनानुसारित्वात् प्रमाणप्रमेयसाधनफलभेदेन सर्वं शास्त्रमग्रे वक्तुं तानि सङ्गृह्य वदिष्यन् प्रथमतः काल्पनिकत्वव्युदासाय प्रमाणमाहेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षादीनि विहाय वेदादीनामेव किमिति प्रमाणत्वेनादरः क्रियत इत्यत आहुः ॥ शब्द एवेत्यादि ॥ तथाच प्रत्यक्षादिषु भ्रान्तत्वस्यापि दर्शनात् तेषु नैकान्तिकं प्रामाण्यमतस्तानि विहायाऽऽप्तवाक्यत्वाद्वेदादय एवाद्रियन्त इत्यर्थः । ननु वेदादीनाञ्चेच्छब्दत्वेन प्रामाण्यं तर्हि लौकिकेऽपि तुल्यं, प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रमाणान्तरतौल्यञ्चेत्यत आहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ न ह्यस्माभिः शब्दत्वेन वेदानां प्रामाण्यमुच्यते, अपि त्वलौकिकज्ञापकशब्दत्वेन । औत्पत्तिकसूत्रानुरोधात् । तथा सति यथा धर्मे सपरिकरे चोदनैव मानमेवमत्र वेदादिरेव मानमित्यतो, न तौल्यं, न वा प्रत्यक्षोपजीवकत्वम् । न हि वेदोदितो धर्मो वा, ब्रह्म वाऽन्येन प्रमातुं शक्यते । तयोस्तदेकवेद्यत्वस्यैव तन्मीमांसासिद्धत्वात् । ननु तथापि, ग्रावाणः प्लवन्ते, गावो वै सत्रमासतेत्याद्ययोग्यं कथं मानं स्यादित्यत आहुः ॥ तत्स्वत इत्यादि ॥ तद् वेदादिकं स्वतः कादाचित्कायोग्यताज्ञानानपनोद्यप्रामाण्यात् स्वरूपादेव सिद्धः प्रमाणभावो यस्य तादृशमतः प्रमाणमेव । अयमर्थः । परतःप्रामाण्यवादे प्रवृत्तिसामर्थ्यादेव ज्ञानप्रामाण्यग्रहः । तस्याऽपि सामर्थ्यज्ञानस्य चाऽन्यतः । एवं सति अनवस्थानिवृत्त्यै क्वचिद् विश्रामे वाच्ये अन्ततो गत्वा योगशुद्धाऽन्तःकरणस्यैव प्रमाणत्वं, शुद्धस्य सत्त्वस्यैव वा प्रमाणाऽनुग्राहकत्वं स्वीकृत्य तज्जन्यज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं साधनीयम् ।

तत्र योगस्य सम्यक् सिद्धिः, सत्त्वस्य शुद्धिश्च या, सा श्रौतसाधनैरेव भवतीति, तत्र विश्वासं महतां वेद एव जनयतीति सर्वनिरपेक्षः स्वतःप्रमाणभूतो वेद एव । सत्त्वशोधकत्वाद् भगवद्वाक्यत्वात् तन्निःश्वसितरूपत्वाच्च । स्वतःप्रामाण्यवादिभिस्तु वेदस्य निरपेक्षमेव प्रामाण्यं स्वीक्रियते । औत्पत्तिकसूत्रे तथैव सिद्धत्वात् । तत्र च लोकानधिगतार्थगन्तृत्वरूपस्यैव प्रामाण्यस्य स्वीकारात् । एवं सति यद्वेदेष्वलौकिकार्थावेदकेष्वयोग्यताज्ञानं तज्ज्ञातृत्वदोषादेव, न तु वेदाद्युक्तपदार्थेषु सास्ति । अत एव न वेदादिषु । एकत्र तदभावेऽप्यन्यत्र तदुपलब्धेः । अत एव सेतुबन्धादेर्ग्राव्णां प्ल-

वनं सङ्गच्छते। एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । न तु तद्विरोधेन स्वयं प्रत्यक्षादिकमनुसृत्याऽन्यथा कल्पनीयमिति । तदेतदुक्तम् । अयञ्च सम्पूर्णायाः कारिकाया निष्कृष्टोऽर्थ उक्तः ।

अतः परं पदशो व्याकुर्वन्ति ॥ वेदा इति ॥ बहुवचनस्यार्थमाहुः ॥ सर्व एवेत्यादि ॥ नन्वौत्पत्तिकसूत्रे तादृशं प्रामाण्यं विध्यंशस्यैव सिद्धम्। अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे इत्यनेन विध्यर्थरूपे धर्म एवाव्यतिरेकरूपयुक्तिबोधनात्। अतः कथं, सर्व एवेत्युच्यत इत्यत आहुः ॥ अर्थवादादीति ॥ आदिपदं मन्त्रादेः सङ्ग्रहाय । नन्वर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्याङ्गीकारे, बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां भूतार्थवादानां स्वार्थे एव प्रामाण्यं वक्तव्यम् । तथा सति तस्य भागस्य बबराद्यनन्तरभावित्वेनानित्यत्वापात इति चेन्न। धर्मवद्भाविनोऽप्यर्थस्यार्वाचीनत्वबोधनाय भूतवत् कथनेऽप्यदोषात्। वेदस्य सर्वज्ञेश्वरवाक्यत्वेन पुराणेषु सूतोक्तिकथनवद् भाविनोऽप्यर्थस्य तथा कथनेऽप्यदोषाच्च । वस्तुतस्तु वेदानां भगवल्लीलावेदकत्वेन तासाञ्च नित्यत्वेन, पुरुष एवेद१ꣳ सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यमित्यादिश्रुतिभिस्तादृशव्यवहारकालेऽपि सर्वस्य पुरुषतया नित्यत्वेन चादोषः। अत एव जैमिनीयतर्कपादोपान्त्ये, परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति सूत्रे शबरस्वामिनाऽपि व्याख्यातं, प्रवाहयतीति प्रवाहणिः, बबर इति शब्दानुकृतिस्तेन यो नित्योऽर्थस्तमेतौ वदिष्यत इति । इदञ्च द्वितीयपाद अर्थवादाधिकरणेऽपि, नान्तरिक्षे, न दिवीत्यभागिप्रतिषेधस्य, बबर इत्याद्यनित्यसंयोगस्य च समाधानाय, अन्त्ययोर्यथोक्तमिति सूत्रयता जैमिनिनाप्यङ्गीकृतमतो नित्यार्थ एव विवादो, न तु भूतार्थवादानित्यत्व इति न किञ्चिदेतत्। व्याससूत्रेषु स्मृतेरपि प्रमाणत्वेनोपन्यासाद्विवक्षितां तामत्राहुः ॥ स्मृतित्वेनेति ॥ वेदत्व इति ॥ तेषु विद्यमानेपि वेदत्व इत्यर्थः । इदञ्च, स्मृतेश्चेतिसूत्रस्य भाष्ये प्रपञ्चितम् । 'अर्जुनाधिकारमनुसृत्य भगवता स्मृतित्वेन रूपेणोक्तानीति'। ननु जैमिनिसूत्राणां वैयासवत् प्रामाण्याङ्गीकारेऽर्थवादस्य न स्वार्थे प्रामाण्यसिद्धिः । अर्थवादाधिकरणे तेषां विधेयस्तावकत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकृत्य, गुणवादस्तु, रूपात् प्रायादित्यादिभिः सूत्रैः, सोऽरोदीत् स आत्मनो वपामुदक्खिदत्, स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यादिषु गौण्यङ्गीकृता या

सा विरुद्धेत्यत आहुः ॥ एवेत्यादि ॥ ननु ऋषित्वे वैदिकत्वे चाऽविशिष्टे कथं व्यासे पक्षपात इत्यत आहुः ॥ युक्त इत्यादि ॥ तथाचातस्तदादर इति जैमिनीयं नाद्रियत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु, विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरितिसूत्रे क्रियातत्संबन्धिनोरन्यतरस्तुत्यर्थत्वेनार्थवादानां विध्येकवाक्यत्वं प्रतिज्ञाय, तुल्यश्च साम्प्रदायिकमित्यनेन तेषां प्रमादपाठत्वं निरस्य तदग्रिमे, अप्राप्ता चानुपपत्तिरित्यादिना रोदनस्तैन्यादिप्रयोगाभावात् तेषां दृष्टशास्त्रविरुद्धत्वं परिहृत्य, सोऽरोदीदित्यादिषु निन्दाशास्त्रेषु स्तुत्यभावात् । कथमेतेषामेकवाक्यतेत्याकाङ्क्षायां,गुणवादस्त्विति पठ्यते । तथाचार्थवादमात्रे क्रियातत्सम्बन्ध्यन्यतरगुण एवोच्यते । उत्कर्षाधायकगुणवर्णनस्यैव स्तुतित्वात् । अतस्तेष्वपि, न हि निन्दान्यायेन गुणवाद एवेत्यर्थः । तत् कथमित्यपेक्षायां, रूपात् प्रायादित्यादीनि पठ्यन्ते। रूपाद् रजतस्याश्रुत्पन्नत्वाद्रूपात्तन्निन्दया देयान्तरगुण एवोच्यते।तथा, स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यपि, हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णातीत्येतद्विधिशेषत्वान्मनोवाचोर्निन्दया हिरण्यगुण उच्यते, ईदृशं हिरण्यं यदर्थं मनोवाचोरेवंरूपतेति। नचात्र गौणी। पारक्यवस्तुजिघृक्षाज्ञाने, मदीयमिदमित्यनृतवादे च स्तेनव्यपदेशस्य मनस्येव पर्यवसानात्। वाचोऽनृतवादित्वं,प्रायाद् बाहुल्यात्। एवं, स आत्मनो वपामुदक्खिददित्यत्रापि वपामुत्खिद्य होममात्रेण तूपराजभवनस्य स्वारसिकमेव प्रायत्वम्। वपापेक्षयाऽजस्य बहुलत्वात् । एवमेव, तस्मादग्निर्नक्तं ददृशे, तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यत्रापि धूमस्य दूरदर्शनमग्नेश्च भूयोदर्शनश्च दिवा नक्तश्चाभिप्रेयत इति ददृश इत्यत्र वृत्तिसङ्कोच एव, न गौणी। तत्र हेतुश्चाग्निसूर्ययोः सूर्येऽग्नौ चार्चिर्द्वारा प्रवेश इति, न तत्रापि सा । अर्चिर्द्वारा प्रवेशमेवोपपादयितुमिदमुच्यते, न त्वग्निसूर्ययोरुत्क्रम्य गमनमुपपादयितुमतो, न दृष्टविरोधोऽपीति । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इति प्रातरिति मिश्रलिङ्गयोर्मन्त्रयोर्विधानस्याकाङ्क्षितत्वादुभयदेवतासन्निधानरूपो होमगुण उच्यत इति गुणवादत्वम्। एवं, नचैतद् विद्मो वयं ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि न दृष्टविरोधः । ब्राह्मणत्वस्य देवताविशेषरूपतया जातित्वाभावेन दृष्टत्वाभावात्तत्सन्देहेनाऽज्ञानस्यौचित्यात् । ब्राह्म-

णस्य देवतात्वं द्वितीयस्कन्धे, ब्रह्मानन इत्यस्य सुबोधिन्यां व्युत्पादितम् । अनुमेयत्वञ्च भारते आजगरे सिद्धम् । तदेव, स्त्र्यपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनमित्यनेनोच्यते । पुत्रदर्शनं, न तु ब्राह्मणदर्शनमिति । ' जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते * सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः * सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा * इत्यत्र साङ्कर्यस्य जातिबाधकस्योक्तत्वात् । यन्मे माता प्रममाद यच्चचारानव्रतमित्यादिश्रुतेश्चेति । नचैतद् विद्म इत्यादिकञ्च, प्रवरे प्रव्रीयमाणे देवाः पितरः पितरो देवा इति ब्रूयादित्यस्य विधेः शेषः । अब्राह्मणोऽपि प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणो भवत्येवं तद्देवतासन्निधापकत्वरूपं प्रवरानुमन्त्रणगुणं वक्तीति गुणवादः । एवं, को हि तद्वेद यदमुष्मिल्लोकेऽस्ति न वेत्यादि, दिक्ष्वतीकाशान् करोतीतिविधेः शेषः । तेन चैतल्लौकिकापेक्षया पारलौकिकफलस्य विप्रकर्षेणान्तरायबाहुल्येनाकालिकेप्सया तन्निन्द्यते । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् । अतो व्यासाविरोधेनैवं व्याख्येयमित्यर्थः ।

नन्वेवं सति गौणी सर्वत एवोच्छिद्येतेति तत्सिद्ध्यादिसूत्राणि विरुध्येरन्निति चेन्न । तेषां मन्दमध्यमार्थत्वात् । अन्यथा सर्ववेदस्योत्प्रेक्षापरत्वापत्तेः । सर्वेषु गुणवाददर्शनात् । नच कल्पनोपदेशसूत्रे व्यासचरणैरपि गौण्यादरणान्नैवमिति वाच्यम् । तस्य सूत्रस्य वादिबुद्ध्यनुसारित्वात् । साङ्ख्यस्य वैदिकत्वं निरसितुं तस्य कथनात् । अन्यथा सर्वत्र कल्पनोपदेशप्रसक्त्या, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यादिसूत्रविप्लवापत्तेः । तस्मात् सर्वत्र वाच्यार्थ एव वेदे ग्राह्य इति निश्चयः ।

ननु, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणेषु न संशय इति वैष्णवाद्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डप्रथमाध्यायाच्च पुराणस्य प्रमाणकोटावावश्यकत्वमित्याकाङ्क्षायां विवक्षितं तदाहुः ॥ व्यासस्य समाधिभाषेति ॥ अत्र समाधिभाषापदेन व्यासपरितोषोत्तरं जातत्वेन, धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रेति वाक्यार्थः स्मारितः । तेन पुराणान्तरेऽपि श्लिष्टप्रयोगत्वात् तदपेक्षयेदमुत्कृष्टमित्येतदादरणे बीजमिति ज्ञापितम् । तत्रापि कञ्चिद्विशेषमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ तथाच लौकिकीमतान्तरभाषयोः समाधिभाषापोषकत्वमेव । निर्णायकत्वं तु समा-

धिभाषाया एव । सा च भक्तियोगेन मनसीत्यादिसन्दर्भाद् भगवतः पूर्णत्वस्य, मायायास्तदुपाश्रितत्वस्य, तत्कृतजीवानर्थस्य, तदुपशामकभगवद्भक्तियोगस्य च यत्र यत्र प्रतिपादनं भवति तदुदाहरणिका पारिशेष्याज्ज्ञेया । तेन तयोरापाततो विरोधोऽपि न दोषायेत्यभिसन्धिः स्फुटति । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥

केति ॥ विषयस्यैकस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् केत्यर्थः ॥ एकेनेति ॥ मुख्येन वेदेनेत्यर्थः । चकारोऽन्यतमसमुच्चायकः । तथाच द्वाभ्यां वा चारितार्थ्यादिति भावः ॥ उत्तरमित्यादि ॥ अतश्चतुर्णामावश्यकत्वमित्यर्थः । प्रकर्षे विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ श्रौतक्रियाऽन्यथानुपपत्त्या अप्राकृतकरणामि शक्यवचनानीत्याद्यपक्षस्य, अलौकिकसामर्थ्येनैव क्रियोपपादयितुं शक्येति द्वितीयस्य च सिद्धिरिति सन्देहे गीतायां कण्ठतः करणोक्त्या आद्य उपष्टभ्यत इति तन्निर्णायकम् । एवं गीतायां शारीरे व्यापकत्वाऽचलत्वयोरंशत्वस्य चोक्त्या सन्देहे, सूत्रैरुत्क्रान्त्यादिक्रियाबोधकैरंशत्वनिर्णयः । एवं सूत्रेऽप्याहुः ॥ तथा जन्मादीत्यादि ॥ अन्वयव्यतिरेकत इति ॥ इदं श्रीभागवतवाक्यार्थसङ्ग्राहकं, न तु तत्प्रतीकम् । तथाच जन्मादिसूत्रं शबलस्य कार्यलक्षणमुत केवलस्य । कारणतापि, किं निमित्तत्वेन उपादानत्वेन वेति सन्देहे, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदेति द्वितीयस्कन्धवाक्येन, समन्वयेन व्यतिरेकतश्चेत्येकादशवाक्येन च स इत्यर्थः। एवमेव पूर्वकाण्डेऽपि, किं कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यमुत नेति सन्देहे, सर्वं कर्माखिलं पार्थेति, एतान्यपि तु कर्माणीति भगवद्वाक्यैर्निणय इति द्रष्टव्यम् । एवञ्चात्र चोदनालक्षणस्य धर्मस्यौपनिषदस्य ब्रह्मणश्च निर्णेष्यमाणत्वात् तस्मिंश्च गीतादीनां सन्देहवारकत्वेनानुवादकत्वाभावान्न तल्लक्षणमप्रामाण्यमिति फलति । तदेतत् स्वतन्त्रताप्रतिविधानभाष्ये प्रपञ्चितमाचार्यैरिति ततोऽवधेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नन्वेवं चतुर्णामेव प्रामाण्ये शेषाणां मन्वादिस्मृतीनां पुराणान्तराणाम् अङ्गादीनाञ्च का गतिरित्याकाङ्क्षायामग्रिमार्द्धमवतारयन्ति ।

एतदविरोधेनैव मन्वादीनां प्रामाण्यमाह ।

अविरुद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ॥
एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चन ॥ ९ ॥
अथवा सर्वरूपत्वान्नामलीलाविभेदतः ॥
विरुद्धांपरित्यागात् प्रमाणं सर्वमेव हि ॥ १० ॥

अविरुद्धमिति ॥ वेदादिना अविरुद्धमेव मन्वादिकं प्रमाणम् । क्वचित् संवादः, क्वचिद् विरोध इत्युभयसम्भवे त्वप्रमाणमेवेत्याह ॥ एतद्विरुद्धमिति ॥ ९ ॥

एवं पूर्णज्ञानोदयावधि यद् ग्राह्यं प्रमाणत्वेन तन्निरूप्य तदनन्तरं यत् प्रमाणं तदाह ॥ अथवेति ॥ वाङ्मात्रमेव प्रमाणम् । अर्थस्य भगवद्रूपत्वात् । तदेवाह ॥ सर्वरूपत्वादिति ॥ रूपलीलावन्नामलीलाया विभेदानां वक्तव्यत्वान्नानाविधानि वाक्यानि प्रवृत्तानि । विरुद्धवाक्यत्वेन परस्परं भासमानेष्वविरोधप्रकारमाह ॥ विरुद्धांशपरित्यागादिति ॥ विरुद्धांशपरित्यागो द्वेधा वक्तव्यः । भगवत्सामर्थ्येनालौकिकप्रकारेण भगवतः सर्वरूपत्वेन वा । अतो युक्त एवाविरोधः ॥ १० ॥

एतदित्यादि ॥ अत्र मूले, एकस्तुरवधारणे, द्वितीयः शङ्कानिरासे, चोऽप्यर्थे । तथाच यदविरुद्धं तदपि मन्वादिकं प्रमाणम् । काल्पनिकव्याख्यानवशादन्यथा सत् प्रमाणं नेत्यर्थः । तदेतदाहुः ॥ वेदादिनेत्यादि ॥ अस्मिन्नर्थे हेतुं वदन्तोऽग्रिममवतारयन्ति ॥ क्वचिदित्यादि ॥ अत्र मूले, एतत्पदेन, वेदाः श्रीकृष्णेतिकारिकास्थचकारबोधितजैमिनिसूत्रसङ्ग्रहः । अतस्तदुक्तरीत्या विचारे मन्वादिसाङ्ख्यादीनां संवादे त्वनुवादलक्षणमप्रामाण्यम् । विरोधे तु वैसर्जनाधिकरणन्यायेन बाधितार्थत्वलक्षणमेवाप्रामाण्यम् । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति जैमिनीयसूत्रात् । अत्र सूत्रे हि विरोधे अनपेक्षस्य प्रामाण्यमुच्यते । संवादिनश्च मन्थरगामित्वादप्रामाण्यं स्फु-

टीक्रियते । तेन पूर्वोक्तं सोपपन्नमित्यर्थः । एवं सति अविरुद्धाऽसंवाद्यंश एव प्रामाण्यमित्यर्थः फलति । किञ्च, मूले सर्वपदं शाक्यादिस्मृतिसङ्ग्राहकम् । एतेनैव प्रत्यक्षादीनामपि प्रामाण्यं व्याख्यातं ज्ञेयम् । अत्र हेतुर्द्वितीयप्रकरणे उपपादनीयः ॥ ९ ॥

नन्तु सर्वस्य भगवद्रूपतायाः प्रतिपिपादयिषितत्वात् । सर्वेषामेव प्रामाण्यमुचितं, न तु संकोच इत्यपेक्षायां पक्षान्तरमवतारयन्ति ॥ एवमित्यादि ॥ वाङ्मात्रमित्यादि ॥ तथाच सर्वत्र भगवत्स्फूर्तौ वाचकमात्रमोङ्कारविकृतित्वाद् ब्रह्मण्येव मानमिति तथेत्यर्थः । ननु तथापि यावन्न ज्ञानं चरमवृत्तिरूपं तावद् व्यवहारोऽस्तीति तस्य कथं निर्वाह इत्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ तथाच सर्वस्य भगवद्रूपत्वेऽपि यथा प्रतिनियतेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वसास्नादिमत्त्वादिना रूपेण रूपलीलावैलक्षण्यं, तथा तत्तद्वर्णानुपूर्वीकत्वादिना रूपेण पदवाक्यभेदा वक्तव्या इति नामलीलावैलक्षण्यम् । अतस्तत्र सहजशक्तिसङ्कोचवदत्र वाचकशक्तिसंकोच इति लीलाभेदज्ञानेन तस्य निर्वाह इत्यर्थः ॥ ननु भवत्वेवमविरुद्धवाक्यस्थले । तत्रापि यत्रैकमेव वस्तु परं शिवविष्णुनिराकारादिरूपैर्बोध्यते तत्र वाक्यानां परस्परविरुद्धत्वेन लीलाभेदज्ञानाभावात् कथं व्यवहारनिर्वाह इत्याशङ्कानिवृत्तये हेतुमवतारयन्ति ॥ विरुद्धेत्यादि ॥ द्वेधा वक्तव्य इति ॥ साधनाध्याये, अहिकुण्डलसूत्रे, पूर्ववद्वेति सूत्रे च सिद्धोऽग्रे, भगवत्सामर्थ्येत्यादिप्रकारेण प्रपञ्चनीयः । तथा सत्येकस्यैव, मल्लानामशनिरिति न्यायेन तं तं प्रति तथा भानाय तादृशानि वाक्यानि, रूपभेदेन तथा वाक्यानीति तथेत्यर्थः । तेन विद्वद्दशायां न प्रमाणसंकोचः । अविद्वद्दशायान्तु जीवबुद्धेः सदोषत्वेन तन्निरासार्थं संकोच इतीदानीन्तु स उचित इति भावः ॥ १० ॥

अत्राविद्वद्दशायां यदन्येषामप्रामाण्यमुक्तं तदाक्षिपन्ति प्रभवः ।

उक्तमानचतुष्टयविरोधे मन्वादिस्मृतीनाम् अप्रामाण्यमेवेत्युक्तम् । तन्न युक्तम् । यद् वै किञ्चन मनुरवदत् तद्भेषजमिति श्रुतेर्मन्वादीनामुक्तमानविरोधेऽपि प्रामाण्यस्याऽवश्यं वाच्यत्वादिसत आह ।

द्वापरादौ तु धर्मस्य द्विपरत्वाद् द्वयं प्रमा ॥
विरुद्धवचनानां च निर्णयानां तथैव च ॥ ११ ॥

द्वापरादौ त्विति ॥ चोदनाविषयत्वेनावश्यकर्तव्यताकत्वेनाभिमतोऽर्थोऽत्र धर्मशब्देनोच्यते । तस्य हि श्रुतिस्मृती उभे अपि परे प्रमापिके यस्य तादृशत्वाद् द्वयं श्रुतिस्तत्संवादिनी मन्वादिस्मृतिश्चैतद्द्वयमपि प्रमा प्रमाणमित्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तधर्मस्योक्तरीत्या द्विपरत्वाच्छ्रुतिसंवादिन्यसंवादिन्यपि स्मार्ते धर्मे कर्तव्यताज्ञानं प्रमेत्यर्थः । विरुद्धयोरविरोधख्यापनार्थं साम्प्रतं लौकिकदृष्टान्तमाह ॥ विरुद्धवचनानामिति ॥ यथा स्मृतिवाक्यानि परस्परं विरुद्धानि स्मृतिव्याख्यानकारैरविरोधप्रकारेण निर्णीयन्ते । तथा निर्णयानामपि परस्परविरुद्धानां वैष्णवस्मार्तादिभेदेनाविरोध इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उक्तमानेत्यादि ॥ अवश्यवाच्यत्वादिति ॥ इदं वाक्यं द्वितीयाष्टके, मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादिति विधाय तदग्रे स्तावकत्वेनास्ति । तत्र विकृतिरूपे सोमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ द्वौ धाय्यसंज्ञकौ मन्त्रौ, तौ मानवौ कर्तव्याविति तत्प्रशंसनार्थार्थवादरूपस्यास्य स्वार्थे प्रामाण्याभावे मनुपराशरादिसत्ताबोधकानां मन्त्रेतिहासपुराणादीनामपि कथञ्चित् स्वार्थे अप्रामाण्यप्रसक्तौ मन्वादिसद्भावे प्रामाण्यं व्याहन्येत । तथा सति तत्कृतस्मृतेरनुदयेऽयं विधिरपि कुण्ठो भवेत् । ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन्, तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् । अत्रिरददौर्वाय प्रजां पुत्रकामायेत्यादीनाञ्च बाधितार्थतैव स्यात् । भट्टवार्तिकेऽपि 'वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदार्ढ्यतः * सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचितेत्युक्तम् । उत्तरमीमांसायाञ्च देवताविग्रहाधिकरणे मानान्तरविरुद्धानामननुवादमन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्यं स्वीकृतम् । तेनार्थवादाधिकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशमिति, यद्वै

किञ्चेति वाक्यस्य विधिस्तावकत्वेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमाचारमाधवे प्रतिपादितमिति सर्वसंमतत्वेन तथात्वादित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति ॥ चोदनेत्यादि ॥ अत्र चोदनाविषयत्वं काम्ये वायव्यपश्वादौ, अवश्यकर्तव्यताकत्वं लौकिके भोजनादौ, अभिमतार्थत्वं घटादावतिव्याप्नोतीति समुदितमुपात्तम् । काम्यधर्मव्युदासस्तु तस्य श्रुतितात्पर्यागोचरत्वात् । तदिदं सर्वनिर्णये व्युत्पादयिष्यन्ति । मूले प्रमाशब्दस्य करणव्युत्पत्तिं दुर्घटां हृदि कृत्वा पक्षान्तरमाहुः ॥ यद्वेत्यादि ॥ संवादिनीत्यादिपदद्वयं सप्तम्यन्तम् ॥ कर्तव्यताज्ञानमिति ॥ जायमानमिति शेषः । तथाच द्विविधयोरपि स्मृत्योः श्रुत्यविरुद्धत्वेन बाधितार्थत्वाभावादिदानीन्तनानाञ्च सर्वश्रुत्यज्ञानात् । स्मृतित एव कर्तव्यताज्ञानं जायत इति ताभ्यां जायमानं ज्ञानद्वयमपि प्रमेत्यर्थः । अत्र धर्मे प्रामाण्यकथनेन ब्रह्मण्यप्रामाण्यं बोधितं प्रभुभिः । आचार्यैर्द्वापरादीति कथनेन मात्स्ये स्मृतिप्रचारस्य द्वापरे कथितत्वात् । ततः पूर्वं धर्मसन्देहाभावस्याप्युक्तप्रायत्वाद् द्वापरमारभ्यैव धर्मस्य द्वैपर्यं स्मारितत् । तथा सति विरोधाभावस्तत्र वक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामग्रिमार्द्धमवतारयन्ति ॥ विरुद्धयोरित्यादि ॥ मूलन्तु पूर्वार्द्धाद्, द्वयं प्रमेत्याकृष्य यथापदं चाध्याहृत्य च योज्यम् । तथाच द्वापरादौ धर्मस्य द्विपरत्वाद् यथा विरुद्धवचनानां द्वयं प्रमा, च पुनस्तथैव निर्णयानां द्वयं प्रमेति । मात्स्यवाक्यानि तु पूर्वाध्याये, कृते तप एव, ततस्त्रेतायामृषीणां विश्वभुज इन्द्रस्य च विवाद उपरिचरवसुना निवारिते हिंसायज्ञप्रवृत्तिं त्रेतायामुक्त्वा तदग्रिम उक्तानि, 'आद्ये कृते न धर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्तितः * द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः * वर्णानां द्वापरे ध्वंसाद्विकीर्यन्ते तथा भ्रमाः * द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिञ्छ्रुतौ स्मृतौ * द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते * निश्चयाद्विगतानाञ्च धर्मतत्त्वं न विद्यते * धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदश्च जायते * परस्परविभिन्नैस्तद्दर्षीणां विभ्रमेण तु * अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्रकुलं त्विदमिति' । तेन कृते तु मानवा धर्मा इत्यादेर्न विरोधः । पूर्वयुगे मनुसत्त्वेपि द्वैधाभावाद्धर्मनिश्चयेनैव श्रौतोपयोगाय प्रवृत्तेः ॥ ११ ॥

एवमत्र सार्द्धचतुष्टयेन प्रमाणनिष्कर्षमुक्त्वा तेषु प्रमेयनाना-

त्वादिनैकवाक्यता दुर्घटेति तामुपपादयिष्यन्तोऽभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि च ग्रन्थस्य तद्द्वारा वदिष्यन्तस्तामाक्षिप्य प्रमाणानामभिधेयं वक्तुमवतारयन्ति ।

अत्र प्रमाणचतुष्टये श्रुतिः सूत्राण्येका कोटिः । गीता भागवतं चापरा स्पष्टैव । तत्रोभयत्र प्रमेयभेदाभावे द्वयनिरूपणार्थं भेदे विरोध इति कथमेकवाक्यतेत्याशङ्क्य द्वयं समर्थयितुमाह ।

यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे ब्रह्मतनुः परे ॥
अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत ईर्यते ॥ १२ ॥

यज्ञरूप इति ॥ यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः । ज्ञानक्रियोभययुतः सर्वेषामर्थः । तत्र क्रियायां प्रविष्टः क्रियारूपो यज्ञात्मा पूर्वकाण्डार्थः । ज्ञाने प्रविष्टो ज्ञानात्मा ब्रह्मरूप उत्तरकाण्डार्थः । तनुशब्दः साकारब्रह्मप्रतिपादनाय । परे उत्तरस्मिन् काण्डे । क्रियाज्ञानं च द्वयं प्रकटीकृत्य योऽवतीर्णः कृष्णः स श्रीभागवते विशिष्टो निरूप्यते । अतः खण्डशो निरूपणं वेदे । भागवते तु समुदायेन निरूप्य तस्य लीला अनेकविधा निरूप्यन्त इत्येकार्थत्वेऽपि पृथग्वचनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्रेत्यादि ॥ कोटिः समुदायसंख्या भागो वा । कोट्युत्कर्षाटनीसंख्याऽश्रिष्वित्यनेकार्थात्, प्रमाणकोटिः प्रमेयकोटिरिति व्यवहाराच्च ॥ स्पष्टैव ॥ धर्मधर्मिनिरूपणाभ्यां स्पष्टैव ॥ तत्रोभयत्र ॥ कोटिद्वये ॥ प्रमेयभेदाभावे ॥ धर्मरूपेण धर्मिरूपेण वा यथाकथञ्चिद् ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वात् तथाभावे ॥ द्वयनिरूपणार्थं भेदे ॥ कोटिद्वयनिरूपणार्थमङ्गीकार्ये भेदे ॥ विरोधः ॥ अर्थैक्येऽपि परस्पराकाङ्क्षाराहित्येन वैयधिकरण्यमित्येकवाक्यता कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य ॥ द्वयम् ॥ कोटिद्वयत्वमेकवाक्यत्वञ्चेति द्वयम् ॥ समर्थयितुमाह ॥ तत्प्रमेयमाहेत्यर्थः ॥ अर्थइति ॥ अभिधेयः प्रयोजनं च ॥ प्रविष्ट

इति ॥ क्रियायां लौकिक्यामभिव्यङ्ग्यत्वेन ज्ञाने च वृत्तिरूपे विषयत्वेन प्रविष्ट इत्यर्थः । इदं यथा तथा सर्वनिर्णये, तस्यैवोद्भूतरूपत्वादित्यत्र वक्ष्यन्ति । श्रीभागवतपदं गीताया अप्युपलक्षकम् ॥ निरूप्यन्त इति ॥ सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां यथायथं निरूप्यन्त इत्यर्थः ॥ युक्तमिति ॥ प्रकारभेदाद् युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेदे पुराणे च क्वचिदन्यार्थप्रतिपादनमाशङ्क्य तेषामङ्गत्वमित्यभिप्रायेणाह ।

सूर्यादिरूपधृग् ब्रह्मकाण्डे ज्ञानाङ्गमीर्यते ॥
पुराणेष्वपि सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा ॥ १३ ॥

सूर्यादिरूपधृगिति ॥ ब्रह्मकाण्डे ज्ञानसिद्ध्यर्थमुपासना निरूप्यते । तच्चित्तशुद्धिद्वारैवेति केचित् । फलदानद्वारा माहात्म्यप्रतिपादनेन भक्तिद्वारेति सिद्धान्तः ।

तथा पुराणोक्तानां दुर्गागणपतिप्रभृतीनां विशिष्टशेषत्वमावरणदेवतात्वेन । तथापि भिन्नार्थत्वमाशङ्क्य, तत्तद्रूपो हरिस्तथेत्युक्तम् । साधनरूपः फलरूपश्च स्वयमेवेत्येकवाक्यता ॥ १३ ॥

वेद इत्यादि ॥ तथाच, इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान्, एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्तीति श्रुतेः, येऽप्यन्यदेवताभक्ता इति गीतावाक्याच्च यष्टव्य उपास्यश्च तत्तद्रूपो हरिरेव यागशेषत्वेनोपासनाशेषत्वेन च निरूप्यते इत्यङ्गानामङ्गिसापेक्षत्वात्, 'स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया * वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते' इत्यङ्गनिरूपकत्वेन तेषामेकवाक्यत्वं न दुर्घटमित्याशयेनाहेत्यर्थः । ननु भवत्वेवमेकवाक्यत्वं तथापि तत्र नानादेवतानामुपासनानाञ्च निरूपणात् तेषां तृतीयकाण्डत्वमस्तु । जैमिनिना सङ्कर्षणकाण्डाख्यतन्मीमांसाप्रणयनाच्च । अथवा उपासनानां मानसकर्मरूपत्वात् कर्मकाण्ड एव निवेशोऽस्तु, न तु

ब्रह्मकाण्डे इत्याकाङ्क्षायां व्याकुर्वन्ति ॥
ब्रह्मेत्यादि ॥ तथाच द्वितीयेऽवान्तरवाक्येषूपासनानां निरूपणान्न तृतीयत्वं, पाशुकतन्त्रवत्पूर्वकाण्डानन्तर्गतत्वाच्च न तत्र निवेशः । किन्तु द्वितीय एव निरूपणात् तत्रैव निवेश इत्यर्थः । जैमिनिकृतभेदस्तु व्यासविरोधे उपेक्षणीयः । एवं ज्ञानाङ्गत्वमुपासनानां साधयित्वा, अङ्गत्वे मतान्तरात् कश्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः ॥ तदित्यादि ॥ तदिति ॥ अङ्गत्वम् ॥ केचिदिति ॥ मायावादिप्रभृतयः । एतेनैव पूर्वोत्तरकाण्डयोरप्यङ्गाङ्गिभावो व्याख्यातो ज्ञेयः ॥ फलदानद्वारेत्यादि ॥ उद्गीथादिसूर्याद्युपासनया तत्तत्प्रकरणोक्तं फलं तेन तेनोपास्येन दीयते । तेषाञ्च प्रतीकत्वेन तत्कृतफलदानान्मूलरूपमाहात्म्यमेव प्रतिपादितं भवति । ज्ञाते च माहात्म्ये तत्र भक्तिस्तया ज्ञानम् । भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वाक्यात् । तथाच भगवद्वाक्यानुसारी अयं सिद्धान्त इत्यर्थः ।

नतु भवत्वेवं वेदे, तथापि पुराणे तु नायं न्यायः सङ्गच्छते । तत्र प्रतिपाद्यदेवताया मुख्यत्वस्यैव प्रतीतेरित्यत आहुः ॥ तथेत्यादि ॥ नन्वस्त्वेवं दुर्गादिस्थले, न तु शिवादिस्थलेऽपि । तत्र तेषाञ्जगत्कर्तृत्वादिरूपब्रह्मलक्षणवत्त्वेनैव प्रतिपादनादित्याकाङ्क्षायां तदप्यस्माभिः समाहितमित्याहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ तथाच विकृतिन्यायेन तत्र रूपान्तरप्रतिपादकत्वान्मुख्यप्रतिपादकशेषत्वमिति तत्रापि पूर्वोक्तमक्षतमित्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥ साधनेत्यादि ॥ तथाचार्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यत्रैकार्थ्ये सति विभागे साकाङ्क्षत्वमिति लक्षणात् । प्रकृते चार्थप्रयोजनैक्याद् विभागे चाङ्गाङ्गिभावादिना साकाङ्क्षत्वात् सर्वेषामेकवाक्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्रावान्तरं निर्णयं वक्तुं भक्तिमार्गे विशेषमाह ।

भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्ध्यै तथापि तु ॥
आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ॥ १४ ॥

भजनं सर्वरूपेष्विति ॥ ज्ञानमार्गे न कोऽपि विशेषः क्वापि । सर्वस्यापि पूर्णब्रह्मत्वात् । वक्ष्यति च, अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति ।

भक्तिमार्गे तु न तथा । यथा भगवाञ्जगत् कृतवाँस्तथा स्वार्थ-भक्तिमार्गमपि पृथक् कृतवान् ।

विभूतिरूपेषु साधनानि फलानि च व्यवस्थया कृतानि । पूर्णफलदानं च स्वस्मिन् । अतो भजनं मूलरूप एव कर्तव्यम् । ततः किं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ सायुज्यकाम्ययेति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र यत् सायुज्यं मुख्यतया निरूपितमिति । तत्कामनायां सत्यां कृष्ण एव सेव्यः । कृष्णपदेन च बहिर्भजनमेव मुख्यमिति निरूपितम् । यो वेद निहितं गुहायामिति तु ज्ञानमार्गे ॥ १४ ॥

तत्रेत्यादि ॥ ननु भवत्वेवमेकवाक्यता, तथापि सर्वपुराणेषु भगवत एव तत्तद्रूपेण प्रतिपादनात् साधनफलयोर्भक्तिमोक्षयोः सर्वत्र तौल्यमिति कथं श्रीभागवतस्यैव सन्देहवारकत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्र प्रमेये अवान्तरयोः साधनफलयोर्निर्णयं वक्तुं भक्तिमार्गरूपे साधने भजनीयस्वरूपविचारेण फलतारतम्यमाहेत्यर्थः । नन्वेकादशस्कन्धे भगवता, योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया * ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचिद् * इत्यत्र पूर्वं ज्ञानमेवोक्तम् । श्रुतावपि तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीति ज्ञानमेवोच्यत इति ज्ञानमार्गस्य श्रौतत्वात् पूर्वं तत्तारतम्यं कुतो नोच्यत इत्यत आहुः ॥ ज्ञानमार्ग इत्यादि ॥ कापीति ॥ विषये फले चेत्यर्थः । तर्हि कर्ममार्गस्य वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायां तस्योपकारकत्वादिनाऽमुख्यत्वात् तमनादृत्य भक्तिमार्ग एवाहुः ॥ भक्तिमार्ग इत्यादि ॥ तुः पूर्वपक्षनिरासे । ज्ञानमार्गवदविशेषो नेत्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ यथेत्यादि ॥ यथेति ॥ क्रीडार्थम् ॥ स्वार्थमिति ॥ स्वप्राप्त्यर्थम् ॥ पृथगिति॥ प्रकारान्तरीयभक्तिमार्गाद् विलक्षणम् ॥ स्वार्थे पृथक्करणे किं गमकमित्यपेक्षायां येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादिना सूचितं गमकमाहुः ॥ विभूतीत्यादि ॥ विभूतिरूपेषु गीतायामेकादशस्कन्धे चोक्तेषु ॥ व्यवस्थया कृतानि ॥ नियतानि कृतानि । इदमेव च ब्राह्मे समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्याये व्यास आह ॥ अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुष-

स्येह जायते * कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना * तेन तस्य भवेद् भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः * स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः * तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे * पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः * प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः * सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः * तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे * संपूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् * ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा * इति । भगवतो मूलरूपत्वञ्च गीतायां, यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति प्रथमस्कन्धे च स्फुटम् । ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे च द्वितीये गोलोकं तस्य नित्यत्वञ्चोक्त्वा तन्मध्ये ज्योतिर्योगिध्येयमुक्त्वा 'तज्ज्योतिरन्तरे रूपमतीव सुमनोहरम् * नवीननीरदश्यामं रक्तपङ्कजलोचनम् * कोटिकन्दर्पलावण्यं लीलाधाम मनोहरम् * द्विभुजं मुरलीहस्तं सुस्मितं पीतवाससम् * इत्यादिना स्वरूपमुक्त्वा, प्रकृतेः परमीशानं निर्गुणं नित्यविग्रहम् * इत्यादिना सर्वदा स्वतन्त्रत्वादिकञ्चोक्त्वा तृतीयाध्याये तस्मात् प्रकृतिविष्णुशिवब्रह्मधर्मसरस्वतीलक्ष्मीदुर्गासावित्र्याद्युत्पत्तिकथनेन संपूर्णे पुराणे च तत्तदुपाख्यानैः प्रसिद्धमेवोक्तम् । एवमेव गोपालतापनीये च प्रसिद्धमिति, न चोद्यावकाशः । इदं यथा, तथोपपादितं मया विद्वत्कारिभिन्दिपाले, प्रहस्ते चातो विशेषजिज्ञासायां ततोऽवधेयम् ।

एवं साधननिष्कर्षमुक्त्वा फलनिष्कर्षं वक्तुं पदान्तरमवतारयन्ति ॥ तत इत्यादि ॥ ननु सायुज्यं ब्रह्मैक्यं, तच्च ज्ञानेनापि प्राप्यत इति कृष्णभजने को विशेष इत्यपेक्षायां सायुज्यं विवृण्वन्ति ॥ ब्रह्मविदित्यादि ॥ तथाच, यद्यपि सायुज्यपदमैक्ये प्रसिद्धं तथाऽप्युक्तयजुर्व्याख्यानर्चि, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगस्य परप्राप्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् । सायुज्यपदेन सह युनक्तीति सयुक् तद्भावः सायुज्यमिति योग एव ग्राह्य इति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति साधनमपि तदेव ग्राह्यमित्यत आहुः ॥ कृष्णपदेनेति ॥ आविर्भूते भगवति कृष्णे बहिर्भजनादेव तादृशफलसिद्धेः सर्वनिर्णायके श्रीभागवते प्रतिपादितत्वाद् गोपालतापनीये च, रामस्य राममूर्तिरित्यादिना मथुरास्था द्वादशमूर्तीरुपक्रम्य ता

ये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति, मुक्तिं लभन्त इत्यादिश्रावणाच्च तथेत्यर्थः । एवञ्च, भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यते इति वक्ष्यमाणत्वाल्लौकिकसामर्थ्यरूपं वरणमात्रसाध्यं मुख्यं तत्फलमनुक्त्वा, बालानुशासनन्यायेन सेवाफलं मध्यममत्रोक्तमिति ज्ञेयम् । नन्वेवं सति श्रुतिव्याकोप इत्यत आहुः ॥ यो वेदेत्यादि ॥ तथाचात्र तन्मार्गानुसारि साधनं निरूप्यते, न तु भक्तिमार्गीयं साधनं निषिद्ध्यते । गोपालतापनीयश्रुतौ च, इतिं सकलं परं ब्रह्मैतद्यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतोभवतीति फलसम्बन्धः श्राव्यते । अतस्तथेत्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्चिदाशङ्कन्ते ।

ननु सर्वत्रैव तत्तद्देवतासायुज्यं फलत्वेन श्रूयते । ततो विशेषः क इति चेत् तत्राह ।

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्यसेवया ॥
ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिर्जीवन्मुक्तिरथापि वा ॥ १५ ॥
ज्ञानी चेद् भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः ॥ १६ ॥

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धीति ॥ सायुज्यं मुक्तिः । निर्गुणे सायुज्ये निर्गुणा भवति । सगुणे सगुणा । भगवद्व्यतिरिक्ताः सर्व एव कालपर्यन्तं सगुणाः । कालोऽपि गुणानुरोधीति सगुणप्रायः । अक्षरस्य प्रकारस्तु वक्तव्यः । मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतमिति, तं भजन्निर्गुणो भवेदिति च वाक्यात् । कृष्णसायुज्यमेव निर्गुणा मुक्तिः । अक्षरज्ञानमार्गयोरेकत्वाद् द्वयमेकेन समाहृतम् ।

ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरिति ॥ ज्ञानमार्गः सगुण एव । सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमितिं वाक्यात् । अत एव ज्ञानिनो भीताः संसाराद् विरक्ता भवन्ति । एवं ज्ञानमार्गे प्रवृत्तस्य सगुणत्वमुपपाद्य, ज्ञानसम्पत्तियुक्तस्य न सगुणत्वमित्याशङ्क्याह ॥ जीव-

न्मुक्तिरथापि वेति ॥ वेत्यनादरे । मुख्यपक्षे तु, समासेनैव कौन्तेयेति वाक्यसन्दर्भे ब्रह्मभावानन्तरं भक्तिर्भवतीति गुणातीत एव प्रवेशः । ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति वाक्यात् । तदभावे केवलं जीवन्मुक्ता भवन्तीति सनकादितुल्याः सगुणा एव । इममेव विशेषं वक्तुं भगवानाह, सर्वभूतहिते रता इति। अत एव शुकादीनां भक्तिमार्गोपदेशद्वारा सर्वभूतहिताचरणम् ॥ १५ ॥

यस्तु पुनः पूर्वं ज्ञानमार्गे प्रवृत्तः प्राप्तज्ञानः कृष्णसेवार्थं यतते तन्निष्ठां परित्यज्य स महानित्याह ॥ ज्ञानी चेद् भजते कृष्णमिति ॥ यद्यपि ज्ञानमार्गेऽपि विषयो निर्गुणस्तथापि मार्गः सगुण इति भक्तिमार्गोत्कर्षः । क्रियाशक्तेरिन्द्रियाणां च वैफल्यं ज्ञानमार्गे । तस्माद् भक्तिमार्गानुसारेण कृष्ण एव सर्वेषां सेव्य इति निरूपितम् ॥ १६ ॥

नन्वित्यादि ॥ श्रूयत इति ॥ एतासामेव देवातानाꣳ सायुज्यꣳ सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छतीत्यादौ श्रूयत इत्यर्थः । ननु कालस्य तत्त्वकोटावनिवेशस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वात् कथं सगुणत्वमित्यत आहुः ॥ कालोऽपि गुणानुरोधीति ॥ गुणव्यतिकराकार इत्यत्र तृतीयस्कन्धे तथात्वस्य स्फुटत्वात् तथेत्यर्थः । ननु माऽस्तु कालस्य तथात्वं तथापि गुणानुरोधिनो निर्गुणस्याऽक्षरस्य ज्ञानादेव निर्गुणा मुक्तिर्भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ अक्षरस्येत्यादि ॥ वक्तव्य इति ॥ अनुपदं वक्तव्यः । तर्हि कृष्णभजने निर्गुणा मुक्तिरित्यत्र किं मानमत आहुः॥मन्निष्ठमित्यादि ॥ वाक्यद्वयेन ज्ञानस्य भक्तस्य च यथायथं निर्गुणत्वमुक्तम । तेन प्रारम्भे फलदशायाञ्च नैर्गुण्यं बोधितम् । अतस्तथेत्यर्थः । अतः परमक्षरस्य प्रकारं वक्तुं तस्य ज्ञानतुल्यतामाहुः ॥ अक्षरेत्यादि ॥ अक्षरं कूटस्थं, श्रवणादिभिस्तत्साक्षात्कारो ज्ञानमार्गस्तयोरेकत्वात् फलतोऽभेदाद् द्वयमक्षरं ज्ञानमार्गश्चैकेन ज्ञानप्रकारकथनेन समाहृतं सङ्गृहीतमित्यर्थः ।

तथाच ज्ञानमार्गे या मुक्तेर्व्यवस्था सैवाक्षरोपासनेऽपीत्यर्थः । तदुपपादयन्ति ॥ ज्ञानमार्ग इत्यादि ॥ तथाच विद्या सात्त्विकीति, कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति वाक्यात् तादृशज्ञाने सति, यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्तत * इति वाक्योक्तविरागे या मुक्तिः सा तथेत्यर्थः ॥ अत्र गमकमप्याहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ भीता इति ॥ गुणानां परस्परोपमर्दकत्वेनेतरतः सत्त्वोपमर्दभीता इत्यर्थः । अन्यथा, स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना इतिवत् स्यादित्यर्थः ॥ ज्ञानसम्पत्तियुक्तस्येति ॥ जातविद्यस्य ॥ जीवन्मुक्तिरिति ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्रेत्यादिवाक्योक्तोऽध्यासाभावः ॥ अनादर इति ॥ जीवभावस्य विद्यमानत्वेन तस्य विद्याऽविद्यावशगत्वेन, तयोश्च परस्परोपमर्दकत्वेन सापायत्वाच्चरमवृत्तिपर्यन्तं गुणसत्त्वाच्चास्य पक्षस्य गौणत्वात् तथेत्यर्थः । तर्हि मुख्यपक्षे कुतो न सगुणत्वमित्याकाङ्क्षायां भक्तिमार्गप्रवेशात्तथेति वक्तुमाहुः॥ मुख्यपक्ष इत्यादि ॥ अक्षरधियामिति सूत्रे भगवत्कृपया तस्य गुणातीतभक्तौ प्रवेशस्य तदभावे च तदभावस्य विचारितत्वात् तथेत्यर्थः । तर्हि कथं भक्तिमार्गान्न्यूनत्वमित्यत आहुः ॥ तदभाव इत्यादि ॥ तथाच, ये त्वक्षरमित्यादिना फलप्राप्तिपर्यन्तं सगुणत्वात् तथेत्यर्थः ॥ इममेव विशेषमिति ॥ जीवन्मुक्तिपर्यन्तं सगुणत्वं, ततो भक्त्या निर्गुणत्वमित्येवंरूपं गौणमुख्ययोः केवलज्ञानिज्ञानिभक्तयोर्विशेषमित्यर्थः। परिचायकमाहुः॥ अत एवेत्यादि तेन सनकाद्यपेक्षया शुकादयो मुख्या ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तेन फलितं वक्तुमग्रिममवतारयन्ति॥ यस्त्वित्यादि ॥ इदमपि तत्रैव सूत्रे फलभेदात् स्पष्टम्। तथाच श्रुतौ यज्ज्ञानस्योत्कर्षनिरूपणं तद्भक्त्युत्कर्षार्थमेवेत्यर्थः। अत्र सार्द्धचतुष्टये अयमर्थः सम्पद्यते। एकादशस्कन्धे, योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया * ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचिद् * इत्यादिना विरक्तकामितद्विलक्षणानामर्थे यथायथं ज्ञानकर्मभक्तिप्रणयनकथनेऽप्युत्तरमीमांसायां कर्ममार्गस्य ज्ञानाद्यङ्गत्वसाधनादुत्कर्षौ द्वौ मार्गौ। तयोरन्ततः फलभेदाभावेऽपि ज्ञानस्य पूर्वकक्षात्वमेव । ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः, अथैतत्परमङ्गुह्यमित्यादिवाक्यैर्भक्त्युत्कर्षप्रतिपादनेन, समासेनैव कौन्तेयेतिवाक्यसन्दर्भे ज्ञानपरमनिष्ठाकथनेन च सन्देहवारणात् । नचैषां नैर्बल्यम् । मीमांसावत् सन्देहवारणार्थत्वेन तदभि-

न्तत्वादित्युक्तम् । एवं सति यदत्र प्रतिपाद्यते, स एवार्थश्चतुर्लक्षण्यामपि सिद्ध्यति । तत्र समन्वये सर्वशब्दैर्भगवानेवाभिधीयत इत्युक्त्वा, अविरोधे मतान्तरनिराकरणपूर्वकं संवादिनां शेषत्वं सर्वश्रुत्यविरोधश्च सम्पाद्य साधनाध्याये आदित्यादिमतीनां माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा भक्त्युत्पादनेनाङ्गत्वं, भक्तिजनितसर्वात्मत्वस्फूर्तिरूपविद्याया मुख्यसाधनत्वञ्च प्रतिपाद्य फलाध्यायसमाप्तिचरणे स्वाभिन्ननित्यलीलाविशिष्टस्य भगवत एव फलत्वं प्रत्यपादीति भाष्ये सिद्धेः । नचोपासनायाश्चित्तशुद्धिहेतुत्वं शक्यवचनम् । तद्बोधकवाक्येषु नानाफलानां श्रूयमाणत्वेन तदनङ्गीकारे प्राप्तबाधाऽप्राप्तकल्पनयोः प्रसक्तेरतः, फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन फलदातृत्वं तेनापि रूपेण भगवत एवेति माहात्म्यसिद्धौ तया प्रनाड्या भक्तिसिद्धेरेव तेष्वभिप्रेतत्वात् । एवं सति पूर्वकाण्ड इवात्रापि बालानुशासनन्यायेन रोचनार्थैव फलश्रुतिरिति दिक् ।

एवमेव श्रुतावपीत्यग्रे उपपादयिष्यते । तेन प्रकारेण सुबोधिनीभाष्यादीनामनयैव दिशैकवाक्यत्वं बोध्यमिति । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥

एवं साधनफलनिष्कर्षकथनमुखेनाङ्गाङ्गिभावं समर्थयित्वा एवमर्थानभिज्ञानां भ्रान्तत्वं बोधयितुमग्रिममवतारयन्ति ।

नन्वेवं सति कथं न सर्वे सेवन्त इत्याशङ्कायामाह ।

बुद्धावतारे त्वधुना हरौ तद्वशगाः सुराः ॥
नाना मतानि विप्रेषु भूत्वा कुर्वन्ति मोहनम् ॥
यथाकथञ्चित् कृष्णस्य भजनं वारयन्ति हि ॥१७॥

बुद्धावतार इति ॥ तुशब्दः शङ्कां वारयति । कलिकालः स्वभावतः सर्वोत्कृष्टः स्वल्पसाधनेनापि महाफलप्रदः । अतो दैत्यव्यामोहार्थं भगवान् बुद्धोऽवतीर्णः सर्वप्रमाणमूलभूतं वेदं दूषितवान् । ततः पुराणादिमार्गदूषणार्थं तद्वशगाः सुरा अपि तथा-

ऽनिषिद्धवेषमाश्रित्य ब्राह्मणानां बुद्धिनाशार्थं तेष्वेवावतीर्य मोहनार्थं नानामतानि कुर्वन्ति काणादन्यायमायावादादिरूपाणि । वाक्पेशलत्वान्मोहनरूपत्वम् ॥

ननु तेषां शास्त्राणां मुक्तिः फलं, तथैव तत्र तत्र प्रतीयते । तत्र कथं मोहनं फलमिति चेत् तत्राह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ वैदिके मार्गे जागरूके पौराणिके च, तेनैव मार्गेण स्वयमृषित्वं देवत्वं च प्राप्ताः किमित्यन्यथा वेदविरोधेन शास्त्रमवादिषुर्यदि मुक्तिरेव सम्पाद्या स्यात् । अतः सिद्धराजमार्गेऽपि पुनः स्वयमतिक्लेशेन यच्छास्त्राणि कृतवन्तोऽतो ज्ञायते, मोहार्थमेव शास्त्रकरणम् । नापि तथा करणे भगवतो विसंमतिः । भगवतैव तथाऽऽज्ञापनात् । 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय * अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज * प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु' * । इति वाराहवचनं ब्रह्माण्डोक्तं तथा परम् * अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता * निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि चोच्यते * एतद्विरुद्धं यत् सर्वं तन्मोहायेति निश्चयः * उक्तं पद्मपुराणे च शैव एव शिवेन तु * यदुक्तं हरिणा पश्चादुमायै प्राह तद्धरः * । 'त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा * द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु * स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु * मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा' * । एतदभिसन्धायाह ॥ यथाकथञ्चित् कृष्णस्येति ॥ ते ह्यलौकिकद्रष्टारः । एवं मायावादाद्यनुसारेण शास्त्रे कृते लोका भगवद्बहिर्मुखा भविष्यन्तीति तथा कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वित्यादि ॥ नन्वसङ्गतमिदं, कलिनैव मोहसम्भवादित्यत

आहुः ॥ तुशब्दः शङ्कामिति ॥ कालकृतमोहशङ्कामित्यर्थः । तथाच यदि कलिनैव तथा स्याद् बुद्धावतारो न स्यादिति भावः । कुत एवमित्याकाङ्क्षायां कलेर्गुणमाहुः ॥ कलिकाल इत्यादि ॥ कलेर्दोषनिधेरित्यादि वाक्यात् तथेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनाय भगवानवतरतीति कथमयमवतार इत्यत आहुः ॥ अतो दैत्येत्यादि ॥ तथाच, वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हानिति वाक्यादत्रापि तथात्वमेवेत्यर्थः । तर्हि बौद्धास्तथा भवन्तु, न त्वन्येऽपीत्यत आहुः। तत इत्यादि ॥ काणादेत्यादि ॥ तथोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे गुणत्रयविवरणाध्याये शिवेन, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् * येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि * प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् * मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् * कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् * गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै * धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् * दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा * बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् * मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते * मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा * अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् * कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते * सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते * परेशजीवयोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते * ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया * सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे * वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् * मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् * द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः * निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् * शास्त्राणि चैवं गिरिजे! तामसानि निबोध मे * इति ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु तेषामित्यादि ॥ कुत्र भगवताऽऽज्ञप्तमित्याकाङ्क्षायां नानापुराणेषु तत्प्रसिद्धमिति हृदिकृत्याहुः ॥ त्वञ्च रुद्रेत्यादि ॥ इदं वचनं वाराहे प्रागितिहासे रुद्रगीतास्वस्ति।

ननु स्वाऽप्रकाशकरणाऽऽज्ञापनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पुराणान्तराद् बीजमाहुः ॥ ब्रह्माण्डेत्यादि ॥ अमोहायेतिवाक्यार्थस्तु, विष्णोर्भगवतो गुणा ऐश्वर्यादयः सत्यादयश्च अमोहाय, ब्रह्म निराकारं, साकारं वा, शिवादिरूपं वेत्यादिभ्रान्तिनिरासाय, सांसारिकमोहनिरासाय च । कथममोहायेत्याकाङ्क्षायाम्

उदाहरणम्, आकार इत्यादि ॥ निर्दोषत्वमित्यादि च ॥ तथाच भगवतः प्रकाशत्वे काणादमायावादाद्युक्तप्रकारको मोहो न स्यादिति तथेत्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः॥ एतदित्यादि॥ नह्येवमाज्ञापनमेकस्मिन्नेव कल्पे, अपितु नानाकल्पेष्विति ज्ञापनायाहुः ॥ उक्तमित्यादि ॥ च पुनः, हरिणा यदुक्तं तत् पश्चादुमायै हरः प्राह। तत् पद्मपुराणे च, शैवे शिवोक्ते विष्णुसहस्रनामस्तवे शिवेनोक्तमिति सम्बन्धः। ईदृशी कथा वाराहे रुद्रगीतास्वप्यस्ति। तथाहि। विष्णुरुवाच * सर्वज्ञस्त्वं न सन्देहो ज्ञानराशिः सनातनः * देवानां च परः पूज्यः सर्वदा त्वं भविष्यसि * एवमुक्तः पुनर्वाक्यमुवाचोमापतिर्मुदा * अन्यं देहि वरं देव प्रसिद्धं सर्वजन्तुषु * मूर्तौ भूत्वा भवानेव मामाराधय केशव * मां वहस्व च देवेश वरं मत्तो गृहाण च * येनाऽहं सर्वदेवेश पूज्यात् पूज्यतरो भवे *। विष्णुरुवाच * देवकार्यावतारेषु मनुष्यत्वमुपागतः * त्वामेवाराधयिष्यामि त्वं च मे वरदो भव * यत् त्वयोक्तं वहस्वेति देवदेव उमापते * सोऽहं वहामि त्वां देव मेघो भूत्वा शतं समा * इति। प्रकृतमनुसरामः ॥१७॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति।

ननु मुग्धाश्चेत् संसारेऽपि भ्रान्ता इव पशुपुत्रादिषु कथं न मुग्धा जायन्ते, तत्राह।

अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम् ॥
यत् कृष्णं न भजेत् प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती ॥१८॥
तेषां कर्मवशानां हि भव एव फलिष्यति ॥ १९ ॥

अयमेव महामोह इति॥ न ह्यल्पार्थे तेषां प्रवृत्तिः। महामोहस्त्वयमेव यत् क्रियाज्ञानशक्तिसद्भावेऽपि कृष्णं न भजेत्। परप्रतारणं चैतदेव। यतस्तं महान्तं मन्वाना अभजन्तं दृष्ट्वा स्वयमपि न भजन्ते ॥ प्राज्ञ इति, ज्ञानशक्तिप्राबल्यम्॥ शास्त्राभ्यासपर इति,

मिथ्याज्ञानाभिनिवेशः साधनसम्पत्तिर्वा ॥ कृतीति, क्रियासामर्थ्यम् ॥ १८ ॥

एवं शास्त्रकरणाद् बहवो विमुखा जाता इति निरूप्य, तथापि भगवत्सेवकोक्तप्रकारेण प्रवृत्ता इति सत्फलमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ तेषां कर्मवशानां हीति ॥ न हि शास्त्रकर्तारो बलात् कश्चन प्रवर्तयन्ति । नापि महान्त एते इति कश्चित् तत्र प्रवर्तते । किन्तु दुरदृष्टवशात् तदुक्तेऽर्थे श्रद्धा जायते । अन्यथा सर्वसंमतं वेदं परित्यज्य तत्र कथं प्रवृत्ताः स्युः । अतः प्रारब्धवशादेव तत्र प्रवृत्ताः संसारमेव फलम् आभूतसंप्लवं प्राप्स्यन्ति । सृष्टिरेषोत्तरोत्तरेति वाक्यात् । भगवद्विरोधाचरणे तु नरकेऽपि पातः । भवः संसारदुःखात्मकः फलिष्यति ॥ १९ ॥

नन्वित्यादि ॥ न ह्यल्पार्थ इति ॥ नाल्पमोहार्थे, किन्तु महामोहार्थ इत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ महामोह इत्यादि ॥ मानन्तूक्तमेव । स्फुटमग्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु तानि शास्त्राणि ज्ञानप्रतिपादकानि, क्वचित् कर्मप्रतिपादकानि चित्तशुद्ध्यर्थं, क्वचिद् भक्तिप्रतिपादकानि च, कथं मोहप्रतिपादकानीत्याशङ्क्याह ।

ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत् ॥
धर्मनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा चित्तं प्रसीदति ॥ २० ॥
भक्तिनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा कृष्णः प्रसीदति ॥
निष्ठाऽभावे फलं तस्मान्नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥ २१ ॥
निष्ठा च साधनैरेव न मनोरथवार्तया ॥

स्वाधिकारानुसारेण मार्गस्त्रेधा फलाय हि ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्ठेति, सार्द्धेन ॥ यत् तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशेनैवापरोक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति ज्ञानदुर्बलान् व्यामोहयितुमुक्तवन्तस्तन्न ज्ञानम् । तथा सति सर्वज्ञता स्यात् । यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितमिति । कर्मणीव ज्ञानेऽपि निदर्शनानामुक्तत्वात् । यथा कारीर्यामश्वसूत्रणादिकम् । यथावा दीर्घसत्रारम्भे अपूपदाहः । तथा ज्ञानेऽपि सर्वज्ञत्वम् । तेजोऽपि निदर्शनम् । तस्मान्नैतज्ज्ञानमिति ज्ञातव्यमित्येतदर्थमाह ॥ सर्वज्ञो हि यदा भवेदिति ॥ नापि तदुक्तप्रकारेण कर्माणि फलं प्रयच्छन्ति । यजधातोर्भगवत्पूजार्थस्य स्वरूपाज्ञानेन वृथा करणात् । यज्ञादीनामनित्यत्वभावनाच्च । श्रुत्युक्तप्रकारेण पदार्थज्ञाननिराकरणाच्च । अतो यागादिकं कृत्वा लुब्धा एव भवन्ति, न चित्तशुद्धिं लभन्ते ॥ २० ॥

तथा भक्तिमार्गमपि ज्ञानशेषतयोपदिशन्ति । ज्ञानपर्यन्तं च तत्करणमित्याहुः । भावनाकल्पितत्वं च विषयस्याहुः । अतो भगवदर्थं भगवान् न सेव्यत इति न कृष्णस्तुष्यति । यदि सा भक्तिर्भवेत् कृष्णस्तुष्येत् । भक्त्यैव तुष्टिमभ्येतीति वाक्यात् । तस्मात् तदुक्तप्रकारो व्यर्थ इत्यर्थः । ननु मुख्यफलाभावेऽपि तदुक्तप्रकारेण गौणं फलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ निष्ठाऽभाव इति ॥ न हि महागृहारम्भे सामिकृते ततः किञ्चित् फलमस्ति । न वा नदीतरणार्थं प्रवृत्तो हस्तमात्रावशिष्टेऽपि निमग्नः पारगमनं फलं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

नन्वनेनाग्रे निष्ठैव भविष्यतीति तत्राह ॥ निष्ठा च साधनैरेवेति ॥ वेदोक्तैरेव । न तु प्रतिष्ठार्थं व्याख्यानमनोरथवार्तया । ननु त्रितयं किञ्चित् किञ्चिदनुष्ठितं फलं साधयिष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स्वाधिकारानुसारेणेति ॥ मार्गगता एव ज्ञानादयः फलदाः ।

यथा गोदोहनादयः कर्मगता एव । तथा तत्साधनादिसहिता एव ते ज्ञानादयः फलदाः । अन्यथा प्रकरणभेदेन तन्निरूपणं न स्यात् ॥ २२ ॥

ननु तानीत्यादि ॥ निदर्शनानामिति ॥ य एवं वेद प्रतितिष्ठतीत्यादीनां ग्रहणाय बहुवचनम् ॥ अपूपदाह इति ॥ अह्नां विधान्यामेकाष्टकायामपूपं चतुःशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन कक्षमुपौषेद् यदि दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसममेतेन ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्तीति श्रुत्युक्तः स इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी । सा च एषा वै संवत्सरपत्नी यदेकाष्टकेति श्रुत्यन्तरे संवत्सरपुरुषपत्नीत्वेन श्रावणादह्नां प्रतिपदादितिथीनां विधानी प्रवर्तयित्री, यद्वा, गवामयने संवत्सरसत्रे यान्यहान्यनुष्ठेयानि कर्माणि तेषामियं प्रवर्तयित्री । संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकां दीक्षेरन्निति श्रुतेः । द्विप्रस्थः शरावः । तादृशशरावचतुष्टयपरिमितद्रव्यनिर्मितमपूपमेकाष्टकायां पक्त्वा तेन परेद्युः प्रातररण्ये कक्षं जीर्णतृणमुपौषेद् अपूपस्योपर्युल्मुकं प्रक्षिप्य तदुपरि कक्षं निक्षिप्य दहेदेवं कृते यद्यपूपाग्निः कृत्स्नं दहति तदा तत्र करिष्यमाणं कर्म पुण्यसमं समग्रं भवतीति । शेषं स्पष्टम् ॥ तस्मादिति ॥ एतदुभयाभावादित्यर्थः । तर्हि तदुक्तरीत्या कर्माणि तु फलिष्यन्तीत्यत आहुः ॥ नापीत्यादि ॥ तत्र हेतूनाहुः ॥ यजेत्यादि ॥ यजधातुसम्बन्धिनो भगवत्पूजारूपस्यार्थस्य स्वरूपस्याज्ञानेन वृथाकरणादित्यर्थः ॥ अनित्यत्वभावनादिति ॥ कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वाङ्गीकारेण तथा भावनादित्यर्थः ॥ श्रुत्युक्तेत्यादि ॥ वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादौ देवतां शीघ्रगामिनीं ज्ञात्वैव कर्म कार्यमित्येतदर्थमयमर्थवाद इति तदनङ्गीकारेण तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

एवमेव तदुक्तरीत्या भक्तिरप्यप्रयोजिकेति बोधयितुमाहुः ॥ तथा भक्तिमार्गमित्यादि ॥ विषयस्येति ॥ भक्तिविषयस्य भगवत्स्वरूपस्येत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ निदर्शनविरुद्धतया तेषां ज्ञानाद्याभासरूपत्वादित्यर्थः ॥ गौणं फलं भविष्यतीति ॥ न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छतीति वाक्यादात्मसुखं ज्ञानं, दुःखात्यन्ता-

भावश्च भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अग्र इति ॥ जन्मान्तरे ॥ नन्वित्यादि ॥ साङ्गादेव वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमाद् व्यङ्गतायां कल्याणकारित्वस्याप्यभावाच्च सोऽपि नेत्यर्थः। तदेतदुक्तं, मार्गगता इति ॥ विमार्गगास्तु ज्ञानाद्याभासा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः । यथा गोदोहनादय इति ॥ चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येत्यादिश्रुत्युक्ता इत्यर्थः। तत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तन्निरूपणमिति ॥ ज्ञानकर्मभक्तीनां निरूपणम् ॥ २२ ॥

ततः किमत आह ।

अधुना ह्यधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ ॥
कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि ॥२३॥
सर्वेषां वेदवाक्यानां भगवद्वचसामपि ॥
श्रौतोऽर्थो ह्ययमेव स्यादन्यः कल्प्यो मतान्तरैः ॥२४॥
कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ॥
ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः ॥२५॥
एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि वै हरिम् ॥
मतान्तरैर्न सेवन्ते तदर्थं ह्येष उद्यमः ॥ २६ ॥

अधुनेति ॥ कालवशादेवाधिकारा निवृत्ताः । न साधनैः कर्तुं शक्यते । नन्वेवं सति मुख्यभक्तिमार्गेऽपि समः समाधिरिति चेत् तत्राह ॥ कृष्णश्चेत् सेव्यत इति ॥ अवतीर्णो भगवान् सर्वमुक्त्यर्थमिति प्रमेयबलेनैव फलिष्यतीति स्वाधिकाराभावेऽपि ततः फलं भविष्यतीत्यर्थः । चेदिति सेवायां दुर्लभत्वमुक्तम् । भक्त्या, न तु विहितत्वेन ॥ कलिस्तस्येति ॥ कालस्त्वनुगुण एवेत्यर्थः । कलौ तद्धरिकीर्तनादिति वाक्यात् । अतोऽधिकारेणान-

धिकारेण वा कृष्णभजनं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अत्र सर्वेषां प्रमाणानामेकवाक्यतामाह ॥ सर्वेषामिति ॥ श्रौतोऽभिधया निरूपितः । अन्यस्तत्तन्मतानुसारेणोक्तः कल्प्यो, न वाचनिकः ॥ २४ ॥

नन्वत्र द्वयं निरुक्तं, वेदा भगवद्वाक्यानि च, तत्रैकेनैव शास्त्रार्थनिष्पत्तावन्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ कृष्णवाक्यानुसारेणेति ॥ शास्त्रार्थं वेदार्थम् । भगवद्वाक्यानि वाक्यशेषरूपाणि सन्देहे निर्णायकानि । एवं वक्तारो भागवता भगवत्सम्बन्धिनो विद्वांसः । अनेन भक्ता इत्युक्तम् । त एव च शुद्धाः कर्मिणः । यथोक्तकर्मज्ञानात् । त एव च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः । यथोक्तब्रह्मस्वीकारात् ॥ २५ ॥

नन्वेतदुभयं पूर्वमेव वर्तत इति किं भगवतो ग्रन्थकरणप्रयासेनेत्याशङ्क्याह ॥ एतन्मतमिति ॥ मतं सिद्धान्तः ॥ सात्त्विका इति, स्वरूपयोग्यता । अभजने येषां शास्त्रान्तरमेव प्रयोजकं, न तु स्वभावस्तेषां मतनिराकरणेन प्रवृत्तिः सम्पाद्यत इत्यर्थः ॥२६॥

ततः किमिति ॥ बुद्धावतार इत्यादिना, फलाय हीत्यन्तेन किं सिद्धमित्यर्थः ॥ कालेत्यादि ॥ तथाच साधनान्तराणामसाधकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ भक्त्येति ॥ स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपया ॥ कलौ तद्धरीति वाक्ये कीर्तनं भक्त्यन्तराणामप्युपलक्षकम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवमेकवाक्यत्वं समर्थयित्वा पूर्वपूर्वसन्देहवारकत्वं समर्थयितुमग्रिममवतारयन्ति ॥ नन्वत्रेत्यादि ॥ निर्णायकानीति ॥ सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायाद्, इत्यस्था हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चनेति भगवद्वाक्याच्च तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सर्वं समर्थयित्वा पूर्वोक्तमुपोद्घात उपसंहरन्तः किञ्चिदाशङ्क्य स्वप्रवृत्तिं समर्थयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ २६ ॥

एवं ग्रन्थस्य विषयसम्बन्धप्रयोजनान्युक्त्वा शास्त्रमारभमाणा उपोद्घातप्रयोजनमनुवदन्त आरभन्ते ।

एवं प्रवृत्तिमुपपाद्य बाधकशास्त्राणां निवृत्त्यर्थं शास्त्रमारभते ।

प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ॥
तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ॥२७॥

प्रपञ्च इति ॥ प्रपञ्चमेव मिथ्येत्युक्त्वा शुद्धं भजनं वारयन्ति । तथाऽन्ये जीवं व्यापकमुक्त्वा । अत उभयनिराकरणार्थं जीवजडयोः स्वरूपमुच्यते । अयं प्रपञ्चो न प्राकृतः । नापि परमाणुजन्यः । नापि विवर्तात्मा । नाप्यदृष्टादिद्वारा जातः । नाप्यसतः सत्तारूपः । किन्तु भगवत्कार्यः परमकाष्ठापन्नवस्तुकृतिसाध्यः । तादृशोऽपि भगवद्रूपः । अन्यथा असतः सत्ता स्यात् । सा चाग्रे वैनाशिकप्रक्रियानिराकरणे निराकरिष्यते । वैदिकस्त्वेतावानेव सिद्धान्तः । वैष्णवानुसारेण किञ्चित् साधनमधिकमाह ॥ माययाऽभवदिति ॥ माया हि भगवतः शक्तिः सर्वभवनसामर्थ्यरूपा तत्रैव स्थिता । यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ सामर्थ्यम् । तेन स्वसामर्थ्येनान्यानुपजीवनेन स्वात्मरूपं प्रपञ्चं कृतवानिति फलितम् । अत्र संसारप्रपञ्चयोर्भेदाज्ञानात् केचिन्मुग्धा भवन्ति । तन्मोहनिराकरणाय भेदं निरूपयति ॥ अविद्ययेति ॥ अविद्यापि तच्छक्तिः । मुख्यासु द्वादशशक्तिषु गणनात् । श्रिया पुष्ट्या गिरेति वाक्यात् । एवं सति, स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानासेति श्रुतौ रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणाविर्भावोक्तेर्वैचित्र्यं विना तदसम्भवो यतः । तस्माद्धेतोरस्य भगवतः शक्त्या अविद्यया जीवस्य संसार उच्यते, न तु जायते । अभिमसात्मकत्वात् । असत्त्वेनास्य गणनात् । अज्ञानं, भ्रमः, असदिग्रादिशब्दा अहंममेतिरूपे संसार एव प्रवर्तन्ते, न

तु प्रपञ्च इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् । इदमुक्तं भवति । वस्तुतस्तु, स वै न रेमे इत्यादिश्रुतिभ्यो रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणाविर्भावात् तदन्तःपातिपुरुषरूपेण तत्कृतसाधनरूपेणाविर्भूय तत्फलरूपेण चाविर्भवन् क्रीडति भगवान् । एवं सति, अहमेतत्कर्मकर्ता, एतज्जनितं फलं च मम, अहमेतस्य भोक्तेत्यादिज्ञानानि स्वस्य स्वक्रियायास्तत्फलस्य चाब्रह्मत्वेन ज्ञानाद् भ्रमरूपाणीति मन्तव्यम् । स चाहंताममतात्मकोऽविद्यया क्रियते । तत्त्वज्ञाने सत्युक्तरूपत्वज्ञानान्निवर्तते, न तु प्रपञ्चः । ब्रह्मात्मकत्वात् ।

ननु प्रपञ्चात्मकस्य घटादेर्दण्डमुद्गरात्मकेन तेन तिरोभाववत् तत्त्वज्ञानात्मकेन तेन संसारात्मकस्य तस्य तिरोभाव इत्यपि सुवचमतो नाविद्याहेतुकत्वमसत्त्वं वा संसारस्य वाच्यम् । प्रपञ्चमध्यपातित्वेन ब्रह्मात्मकत्वात् । नचैवं संसारस्य नित्यतापत्त्या मुक्त्युच्छेद इति वाच्यम् । यत्कालावच्छेदेन यस्मिन् पुरुषे संसाररूपेणाविर्भावस्तदवच्छेदेन संसारित्वं तस्योच्यते । मुक्तिरूपेणाविर्भावे तु मुक्तत्वमित्युपपत्तेः । यथा घटादिष्वामदशायां श्यामरूपेणाविर्भावे तथात्वव्यवहारः । पक्के रक्तत्वव्यवहारः । तद्रूपेणाविर्भावात् तथेति । नचाविद्यया बन्ध इति श्रुत्यादिप्रसिद्धेर्नैवमिति वाच्यम् । दण्डघटादिसमानयोगक्षेमत्वात् प्रसिद्धेः ।

एवं शुद्धो ब्रह्मवादः सिद्धो भवति सन्मते ।
अन्यस्याणोरपि प्राप्तौ मायापक्षो न किं भवेत् ॥

न भवेत् । श्रुतितो हि प्रपञ्चस्य ब्रह्मतोच्यते । तस्य नित्यत्वादाविर्भावतिरोभावावुच्येते । तौ च विद्यमानस्यैव वस्तुनः सम्भवतो, नासतः । सतश्च नासत्त्वम् । तथाच संसारस्याविद्याहेतुकत्वमेव श्रुतिर्वदति, न प्रपञ्चवद् ब्रह्मरूपताम् । प्रपञ्चरूपेणाविर्भावमुक्त्वा यदविद्यया संसारमाह, विद्यया तदभावं चाह,

अतः प्रपञ्चभिन्नत्वमवश्यमूरीकार्यम् । तथा सति, असत्त्वमेव सम्पद्यते संसारस्य । यच्चोक्तं दण्डमुद्गरघटादिसमानयोगक्षेमत्वमविद्याविद्याकृतबन्धमोक्षयोरिति । तत्राप्युच्यते । स्यादेवं, यदि प्रपञ्चमध्यपातित्वं स्यात् संसारस्य । न चैवम् । कारणभेदात् । न हि यौक्तिकमिदं शास्त्रं, किन्तु श्रौतमिसास्तिकैस्तथैव मन्तव्यमिति ॥ २७ ॥

एवं प्रवृत्तिमित्यादि ॥ शास्त्रमिति ॥ 'एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य सङ्ग्रहः * समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गम' * इति भगवद्वाक्याद् ब्रह्मवादरूपम् । नन्विदं भक्तिप्रतिपादनार्थं, बाधकशास्त्राणां निवृत्त्यर्थञ्च शास्त्रमारब्धम् । तद्विहाय प्रथमतः प्रपञ्चस्वरूपं किमिति विचार्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ प्रपञ्चमेवेत्यादि ॥ उच्यत इति ॥ अत्र ब्रह्मवादे प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यतया जीवान्तर्यामिणो ब्रह्मांशतया च ब्रह्माभेदः साधनीयः। साधनान्तरापेक्षया भक्तेर्मुख्यत्वं, ब्रह्मणश्च साकारत्वं, तत्प्राकट्यस्यैव फलत्वञ्च साधनीयम्। तदर्थं मतान्तरं प्रथमतो निराकर्तव्यम् । तत्रापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेकदेशिमत इति गृहप्रविष्टचौरवत् तन्निराकरणं ततोऽपि पूर्वं कर्तव्यमित्यतः प्रातिलोम्येनेयं कथनप्रतिज्ञा । विवक्षितं रूपं प्रतिपादयितुं पूर्वं मतान्तरसिद्धं निषेधन्ति ॥ न प्राकृत इत्यादि ॥ तत्र प्राकृत इति साङ्ख्यपातञ्जलवैद्यकादिमतम् । परमाणुजन्य इति कणभक्षाक्षचरणजैमिनीयानाम्। विवर्तात्मेति मायावादिनाम्। उपादानं निषिद्ध्य निमित्तं निषेधन्ति ॥ नाप्यदृष्टादिद्वारेति ॥ आदिपदेन स्वभाववासनादयः । इदमपि यथासंभवमुक्तानामनुक्तानाञ्च मते । तत्रापि स्वभावः सांख्यानां, वासना मायावादिनाम्, अदृष्टं कणभक्षादीनाम्, असतः सत्ता वैनाशिकानाम् । सिद्धान्तेऽभिन्ननिमित्तोपादानमाहुः ॥ किन्त्वित्यादि ॥ अग्र इति ॥ सर्वनिर्णये, आविर्भावतिरोभावावित्यत्र ॥ एतावानिति ॥ सृष्टिप्रक्रियायां सोऽकामयत, तदैक्षतेत्यादिभिरिच्छाया एव निमित्तत्वोक्त्या सदेव सौम्येदं, तदात्मानꣳ स्वयमकुरुतेत्यादौ ब्रह्मण एव कारणत्वोक्त्या तथेत्यर्थः । वैष्णवानुसारेणेति ॥ पञ्चरात्रश्रीभागवताद्यनुसारेणेत्यर्थः । ननु मायावादो नैव

६

स्वीक्रियते चेत् कथं तस्याः कारणत्वोक्तिरिति शङ्कायां मतान्तराद् विवेक्तुं तस्या विवक्षितं स्वरूपमाहुः ॥ माया हीत्यादि ॥ फलितमिति ॥ मायाङ्गीकारपक्षेऽपि करणरूपायास्तस्याः स्वरूपानतिरिक्तत्वादभिन्ननिमित्तोपादानत्वं फलितमित्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वमसङ्गतम् । एकादशस्कन्धे, य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मक इत्युपक्रम्याग्रे, मायामयं वेदेति कथनान्मायोपादानकत्वस्य शबलोपादानकत्वस्य वा सिद्धेरित्यत आहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ ईदृशवाक्येषु, श्लिष्टप्रयोगेण तयोर्भेदाज्ञानात् संसारमिथ्यात्वं श्रुत्वा प्रपञ्चमपि मिथ्या जानन्ति । तदर्थं संसारप्रपञ्चयोः कारणभेदेन भेदं निरूपयतीत्यर्थः ।

तत्र पूर्वं मायाऽविद्ययोर्भेदबोधनाय पूर्वमविद्यास्वरूपमाहुः ॥ अविद्यापीत्यादि ॥ तथाचास्मिन् वाक्ये तयोर्भेदेन निर्देशादविद्या भिन्नैवेत्यर्थः । एतेन मायावादिप्रतिपन्नस्तयोरभेदपक्षो निराकृतः । एवं भेदं निरूप्य तस्याः कार्यं वक्तुं तत्प्रयोजकमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ तस्मादिति ॥ रमणार्थं वैचित्र्यस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । अस्येत्यनेन तस्या मायाशक्तित्वं निवारितम् ॥ ननु जायत इति ॥ यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा * स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मन * इत्यादिषु मिथ्यात्वकथनात् । तथेत्यर्थः । तदेवाहुः ॥ अभिमतीत्यादि ॥ तथाच प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वं मायाकरणकत्वं, संसारस्य निरुपादानकत्वमविद्याकरणकत्वमिति कारणभेदाद्भेद इत्यर्थः ॥ नन्वस्तु संसारस्याविद्यकत्वं, तथाप्येकादशस्कन्धादिषु देहं प्रकृत्य, निर्मूला भातिरात्मनीति, प्रपञ्चं प्रकृत्य, त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रम इति, विकारमुपक्रम्य, आद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इति कथनादज्ञानादिशब्दाः प्रपञ्चे प्रयुज्यन्ते तस्य का गतिरित्यत आहुः ॥ अज्ञानमित्यादि ॥ एकादशाष्टाविंशे भगवता, 'नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः सुविविक्तयोः * अविवेकस्तयोर्योसाविह तस्यैव संसृतिरित्यादिना देहात्मानौ पृथगुक्त्वा तदविवेकस्यैव संसारकथनान्न देहः सः । तेनोक्तवाक्येष्वपि देहप्रपञ्चविकाराभिमानिनामेव भेदाभेदयोर्भानादभिमान एव ते प्रयोगा आभिमानिके पर्यवस्यन्ति, न तु प्रपञ्च इति ज्ञेयम् । तथा च, य एष संसारतरुरित्यत्रापि, द्वे अस्य बीजे इत्यनेन साङ्ख्यप्रतिपन्नस्यैव प्रपञ्चस्य बोधनात्तस्यैव मायामयत्वमुच्यते । स

तु भेदाश्रयणादन्तरासृष्टिरूप इत्यग्रे वक्ष्यते । न तु ब्रह्मकार्यरूपस्य तस्य तथात्वं तत्रोच्यत इति तत्र श्लिष्टप्रयोगाज्ञानादेव लोकानां परं व्यामोहः। तस्माद्विवक्षितप्रपञ्चस्य संसारस्य च कारणभेदाद्भेद एवेत्यर्थः। एतस्यार्थस्य श्रौतत्वबोधनाय प्रभवस्तात्पर्यमस्याहुः॥ इदमुक्तं भवतीत्यादिना॥ एवं सतीति॥ वैचित्र्ये सतीत्यर्थः। इदं यथा तथा विस्तरेण विद्वन्मण्डने, कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति सूत्रे भाष्ये, आनन्दमयाधिकरणे च प्रपञ्चितं प्रभुभिरिति ततोऽवधेयम्।प्रपञ्चस्य संसारस्य च भेदे प्रमाणमाहुः॥ प्रपञ्चेत्यादि॥ प्रपञ्चरूपेणाविर्भावमुक्त्वेति॥ प्रपञ्चकरणं समाप्येत्यर्थः। अत्र विषयवाक्यसन्दर्भार्थ एवं ज्ञेयः। तथाहि। आत्मैवेदमग्र आसीदित्युपक्रम एवकारेण सृष्ट्यादावितरयोगव्यवच्छेदनादन्यं निरस्य ततः सृष्ट्युत्तरमपीतराभावं पुरुषविधः सोनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनेनोक्त्वा तस्यात्मनोऽहंनामकत्वं व्युत्पाद्य सर्वपाप्मदाहकत्वेन तस्य पुरुषत्वमुक्त्वा तज्ज्ञानफलञ्चोक्त्वा सोऽबिभेदित्यनेनैकाकित्वधर्मेण भयोत्पत्तिमुक्त्वा, सहायमीक्षाञ्चक्र इत्यादिनाऽनन्यत्वज्ञानेन भयनिवृत्तिमुक्त्वाऽर्वाचीनानां द्वितीयाद्भयमद्वैतज्ञाननिवर्तनीयत्वायोक्त्वा, स वै नैव रेम इत्यारभ्य मनुष्यसृष्टिं ततः पूर्वरूपं तिरोधाप्य रूपान्तरैर्गवादिसृष्टिमुक्त्वा सोऽवेदित्यादिना अनामरूपात्मनो नामरूपात्मकत्वेनाविर्भावः सृष्टिरित्याकारकं सृष्टिस्वरूपं ततस्तज्ज्ञानफलञ्चोक्त्वा,अथेत्यादिना विसृष्टिं तज्ज्ञानफलं नामरूपसम्बन्धे चोक्त्वा तेन प्रपञ्चरूपेणाविर्भावमुपपादितवती। ततः स एष इह प्रविष्ट इत्यादिना आत्मनः सृष्टावन्तःप्रवेशं तदज्ञस्याकृत्स्नत्वं चोक्त्वा तेनाऽविद्यया संसारं प्रतिपादितवती। ततः प्राणन्नेव प्राण इत्यादिना सर्वकर्तृत्वं, तेन तन्नामकत्वं चोक्त्वा एकैकोपासकस्याकृत्स्नत्वमप्युक्त्वा, आत्मेत्येवोपासीतेत्यारभ्य नेहास्य प्रियं प्रमायुकम्भवतीत्यन्तेनात्मत्वेनोपासनायाः फलमात्मनः सर्वस्मात् प्रियत्वमीश्वरत्वेन सर्वभवनादिसामर्थ्यं प्रियत्वेनोपासनं तत्फलं चोक्त्वा, तदाहुरित्यारभ्य, आत्मा ह्येषां सम्भवतीत्यन्तेन ब्रह्मविद्यास्वरूपं तज्ज्ञातॄन् वामदेवान्तान् फलं चोक्त्वा, अथ योऽन्यां देवतामित्यादिना ज्ञानवतोऽज्ञत्वं चोक्त्वा तेनाऽविद्याया अज्ञानरूपत्वमुक्तवती। ब्रह्मज्ञो देवैश्वर्यातिशायित्वाद्देवानां न प्रिय इति।ततोऽग्रे चतुर्वर्णसृष्टिं धर्मसृष्टिं ततः स्वलोकाज्ञातुर्निन्दामात्मत्वेन लोकोपासनायाः फलमात्मनो लोकात्म-

कत्वं तज्ज्ञानफलं चोक्त्वा, आत्मैवेदमग्र आसीदित्यनेनोपक्रमं स्मारयित्वा तस्य प्रजननाय कर्मकरणाय च जायावित्तकामनामिदानीन्तनस्य कामयितुरकृत्स्नत्वायानूद्य, मन एवेत्यारभ्य, य एवं वेदेत्यन्तेन ज्ञानात् कृत्स्नत्वमुक्तवती श्रुतिः । तेन विद्यया संसाराभाव उपसंहार उक्तः । तेन युक्त एव हेतुभेदात् प्रपञ्चसंसारयोर्भेद इति, न कोऽपि शङ्कालेशः ॥ २७ ॥

एवमुत्पत्तिप्रकारेण प्रपञ्चसंसारयोर्भेदमुक्त्वा लयप्रकारेणापि वक्तुमग्रिममवतारयन्ति ।

अस्य स्वरूपं ज्ञानपर्यन्तमेव तिष्ठतीति वक्तुमाह ।

संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित् ॥
कृष्णस्यात्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखावहः ॥२८॥

संसारस्य लयो मुक्ताविति ॥ उत्पत्तिप्रलययोर्भिन्नप्रकारत्वादुभयोर्भेदः । मुक्त्यर्थं प्रपञ्चविलयाभावे कदापि न विलयः स्यादिसाशङ्क्याह ॥ कृष्णस्यात्मरताविति ॥ यदा स्वरतीच्छा, तदा प्रपञ्चस्वरूपं स्वस्मिन् विलाप्य रमते । नन्वेवं सति जीवब्रह्मणोर्मुक्तिप्रकार इव उक्त इति चेत् तत्राह ॥ सर्वसुखावह इति ॥ जीवानां तदा सुखार्थे प्रलयं करोति । यथा रात्रिम् ॥ २८ ॥

अस्येत्यादि ॥ मुक्ताविति ॥ जीवन्मुक्तौ । तथाच यदि भेदो न स्याद्देहोऽपि न तिष्ठेत् ॥ उत्पत्तीत्यादि ॥ कारणस्य नाशकस्य च भेदात् तथेत्यर्थः ॥ आहेति ॥ प्रपञ्चस्य नाशकमाहेत्यर्थः । आत्मरतौ हेतुमाहुः ॥ यदा स्वरतीच्छेति ॥ 'उदाप्लुतं विश्वमिदं यदासीद् यन्निद्रयाऽमीलितदृङ् न्यमीलयत् * अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वाऽऽत्मरतावनूह '* इत्यादिना सा यदा तदेत्यर्थः । श्रुतौ सञ्जिहीर्षाया अस्फुटत्वादिदमेवमुक्तम् ॥ नन्वेवं सतीत्यादि ॥ स्वरतीच्छायां प्रपञ्चविलयेनाध्यासाभावे सति जीवब्रह्मणोः सम्बन्धान्मुक्तिप्रकार इव जीवानामुक्तः, स कथं युज्यत इत्याशङ्कायां प्रलयप्रयोजनमाहेत्यर्थः ॥ यथारात्रिमिति ॥ तथाच तदानीमध्यासा-

भिभव एव, न त्वभाव इत्ययं स्वाप्ययप्रकारो, न तु मुक्तेः प्रकार इति तदानीं संसारस्याभिभवः। प्रपञ्चस्य तु लय, इति भावः॥ २८ ॥

एवं संसारप्रपञ्चयोर्भेदमुपपाद्य प्रपञ्चे तत्कारणे चाविद्याया अप्रभुत्वं जीव एव च प्रभुत्वं मायावादनिरासाय समर्थनीयं तदर्थमग्रिममवतारयन्ति ।

एवं भगवदिच्छां प्रपञ्चजननप्रलयकारणत्वेन निरूप्य जीवानामुत्पत्तिपूर्वकं मोक्षं निरूपयितुमाह ।

पञ्चपर्वा त्वविद्यं हि जीवगा मायया कृता ॥
आकाशवद् व्यापकं हि ब्रह्म मायांशवेष्टितम् ॥२९॥

पञ्चपर्वेति॥ जीवसंसारहेतुभूताऽविद्या पञ्चपर्वा, तेन सर्वांशनिराकृतेन निराकृता भविष्यतीति । तदर्थं भगवद्भजनं कर्तव्यमिति वक्तुं तां प्रथममुक्तवान् । जीवमेव गच्छति, न त्वंशान्तरम् । तस्या दुर्बलत्वायाह ॥ माययाकृतेति ॥

जीवस्वरूपनिरूपणार्थं ब्रह्मणः सकाशाद् विस्फुलिङ्गादिवदुद्भवं वक्तुं कारणभूतब्रह्मस्वरूपमाह ।

आकाशवदिति, द्वाभ्याम् ॥ लोकदृष्ट्या दृष्टान्तः । ब्रह्मणो व्यापकत्वं, बृहत्त्वात् । अन्यथा ब्रह्मपदप्रयोगो नोपपद्यते । तत आत्मरमणानन्तरं तिरोहितमिव भवतीति मायया तादृशभावः। तेन वेष्टितं भवति ॥ २९ ॥

एवमित्यादि ॥ आहेति ॥ अविद्यायाः स्वरूपादिकमाहेत्यर्थः । मूले, पञ्चपर्वेत्यत्रान्नन्ताद् बहुव्रीहेर्डाप् । नन्वेवं सति सामर्थ्यमेव वक्तव्यं, पर्वकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ जीवेत्यादि ॥ तानिति ॥ पर्वरूपानंशान् । पर्वणां स्वरूपमनुपदमेवाग्रे वक्तव्यम् । सामर्थ्यमाहुः ॥ जीवमित्यादि ॥ ‘ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महाम-

ते * बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्यया च तथेतर' * इत्येकादशस्कन्धवाक्ये एवकारेणेतरव्यवच्छेदात् तथेत्यर्थः । एतेनैव ब्रह्मण्यपि तस्या असामर्थ्यं सिद्धमेव । तथापि तस्य कण्ठोक्तत्वं बोधयितुमाहुः ॥ तस्या इत्यादि ॥ 'विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् * मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ' * इत्येकादशस्कन्धात् तथेत्यर्थः । तथाच, न यत्र मायेति वाक्याद् यत्र तज्जनकमायाया एवासामर्थ्यं, तत्र सा तु दूरापास्तेति भावः । एतेन मायाविद्ययोरभेद इति पक्षोऽविद्याया अनादित्वञ्च निरस्तम् । अतः परं विभागबन्धजीवानामनादित्वं निरसनीयं, जीव ईशो विशुद्धा चिद् विभागस्त्वनयोर्द्वयोः * अविद्या तत्कृतो बन्धः षडस्माकमनादय * इति तत्समयस्य भ्रान्तत्वाय, तथेशस्य विशुद्धचिदभिन्नत्वञ्च बोधनीयम आकारस्यानाविद्यकत्वाय, भजनसिद्ध्यर्थं जीवस्य व्यापकता च निरसनीया, तदर्थं वदन्ति ॥ जीवेत्यादि ॥ विस्फुलिङ्गादिवदित्यत्रादिपदेनोक्ताः प्रकाराः सृष्टिप्रभेदकथने स्फुटीभविष्यन्ति । ननु, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतेर्भगवत्साम्यस्यान्यत्राभावादाकाशदृष्टान्तो नोचित इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ लोकदृष्ट्येति ॥ व्यापकत्वबोधनार्थमित्यर्थः । ननु न तदश्नोतीतिश्रुतेर्व्यापकत्वकथनं श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्कायामाहुः ॥ बृहत्त्वादिति ॥ तथाच बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मेति श्रुतौ तदपि सिद्धमित्यदोष इत्यर्थः । नन्वेवं श्रुत्योर्विरोधे धर्मनिरूपिका बहिरङ्गत्वाद् बाध्यतामित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तथाचैतस्या बाधे सर्वविप्लवापात इति तयोरबाधाय विरुद्धधर्माधारमेव तदङ्गीकार्यमिति भावः । ननु ब्रह्मत्वे व्यापकत्वं, तथा देशाभावाद् व्युच्चरणन्यायेन जीवोत्पत्तिर्वक्तुमशक्येत्याकाङ्क्षायां पूर्वं वैष्णवतन्त्रानुसारेणोपपत्तिमाहुः ॥ तदित्यादि ॥ तद् व्यापकत्वमात्मरमणानन्तरं सृष्टिप्रारम्भदशायां तिरोहितमिव भवति ब्रह्मविद्व्यतिरिक्ताऽगोचरत्वात् तथा भवतीति हेतोर्मायया सूक्ष्मप्रथमकार्यरूपया त्रिगुणात्मिकया शक्त्या कृतो यस्तादृशभावः परिच्छिन्नभावस्तेन कृत्वा वेष्टितमंशैर्व्याप्तं भवतीति प्रपञ्चकरणभूतायास्तस्याः प्राथमिक उपायोगोऽयमित्यर्थः । तथाच साधनाध्यायतृतीयपादीये पूर्ववद्वेत्यधिकरणे निर्द्धर्मकमेकमेव ब्रह्म पूर्वं धर्मरूपेण तदनु क्रियाप्रपञ्चादिरूपेणाविर्भवतीति व्यवस्थापनात् पूर्वमि-

इच्छारूपेण ततो मायारूपेण भूत्वा तया व्यापकत्वं तिरोभाव्य देशं प्रकटीकृत्य माययांऽशाँश्च परिच्छिद्य तैर्व्याप्तं तिष्ठतीति तद्धर्मात्मकस्य देशान्तरस्य सम्भवाज्जीवानां व्युच्चरणन्यायेनोत्पत्तिर्न दुर्वचेति भावः । नच मायासम्बन्धकथनात् परमतप्रवेशः शङ्कनीयः । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तेत्यादिसूत्रैर्ब्रह्माभिन्नाया एव शक्तेः स्वीकारेण तदभिमतमायानङ्गीकारात् । एवं कारणत्वे योग्यता निरूपिता ॥२९॥

तस्य स्वरूपमाह ।

सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ३० ॥
अनन्तमूर्ति तद् ब्रह्म ह्यविभक्तं विभक्तिमत् ॥
बहु स्या प्रजायेयेति वीक्षा तस्य ह्यभूत् सती ॥३१॥

सर्वतःपाणिपादान्तमिति ॥ प्रमाणनिरूपणाय गीतावाक्यमुच्यते । सर्वत्र प्रदेशे पाणयः पादा अन्ता यस्य । गतिकृतिलक्षणे क्रिये सर्वत्र स्वेच्छया परिच्छेदावभानं चोक्तम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमिति ज्ञानप्राधान्यं भोगाश्च सर्वत्रोक्ताः । नामप्रपञ्चार्थमाह ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोक इति ॥ सर्वतः शृणोतीत्यर्थः । एतादृशस्य परिच्छेदः सम्भविष्यतीत्यत आह ॥ सर्वमावृत्य तिष्ठतीति ॥ एते धर्माः प्रपञ्चोत्पत्त्यनन्तरमेव स्पष्टा भवन्ति, तथापि तेषां नित्यत्वख्यापनाय प्रथमतो वचनम् ॥

सर्वत्र परिच्छेदस्य प्रयोजनमाह ॥ अनन्तमूर्ति तद् ब्रह्मेति ॥ अनन्तपदस्येममेवार्थं ज्ञापयितुं हिशब्दः । तर्हि खण्डशः स्यादित्याशङ्क्याह । अविभक्तमिति ॥ अनन्तमूर्तिष्वपि न परस्परं विभेदः । केवलमिच्छया तावन्मात्रप्रकटनार्थं विभक्तिमत् । एतत्स्वरूपमुक्त्वा ततः सृष्टिं वक्तुं तदिच्छां कारत्वेणनाह ॥ बहु स्या-

मिति ॥ अनेकत्वमुच्चनीचत्वं च भावयामास । भावना तस्य सती विषयाऽव्यभिचारिणी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गीतावाक्यमिति ॥ यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि वाक्यं किञ्चित्पाठभेदेनास्ति तथाप्यसन्दिग्धत्वायेदमुक्तम् ॥ प्रथमत इति ॥ लोक इति कथनात् पूर्वमित्यर्थः ॥ अनन्तपदस्येति ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिस्थस्य तस्येत्यर्थः । तथाच श्रुत्यन्तरं, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति ॥ अत्र मूले ब्रह्मपदेन, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दरूपत्वं प्रकृतोपयोगाय बोधितं ज्ञेयम् ॥ अविभक्तमित्यादि ॥ अविभक्तश्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति गीतावाक्यात् । तथेत्यर्थः । एतेन श्रौते सिद्धान्ते स्वत एव विभक्तिमत्त्वेन देशस्यापि सत्त्वान्न तदर्थं मायापेक्षेति ज्ञापितम् । एवमत्र, उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादित्यधिकरणद्वयोक्तरीत्या सिद्धं विरुद्धधर्माधारं स्वरूपं कारणत्वायोक्तम् । तेन मायाशबलस्य बुद्धौ प्रतिबिम्बितस्य निर्माणार्थं कायमधितिष्ठतः सर्वतःपाणिपादान्तत्वं वदन्तो मायावादिसाङ्ख्यपातञ्जलाद्या निरस्ता वेद्याः । गीतायां मोक्षार्थं ज्ञेयं परब्रह्मैव प्रस्तुत्य तत्स्वरूपबोधनायैवास्य वाक्यस्य कथनात् । नच गीतायामेतदग्रे, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति कथनान्नैवमिति शङ्क्यम् । सर्वाणीन्द्रियाणि तद्ग्राह्यागुणाश्च तद्वद् ब्रह्मैवाभासते । अत एव सर्वेन्द्रियविवर्जितमित्यर्थस्य तत्र विवक्षितत्वादिति विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितत्वात् । एतेनैव श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि व्याख्यातो बोध्यः । गीतायाः सन्देहवारकत्वात् तत्रोपनिषदध्यायेऽपि मायादिपदाभावात् । आरम्भ एव विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रकथनाच्चेति दिक् ।

एवमुपादानमुक्त्वा निमित्तं बोधयन्ति ॥ एतदित्यादि ॥ अनेकत्वं बहु स्यामित्यस्य, उच्चनीचत्वञ्च प्रजायेयेत्यस्याकारो बोध्यः । प्रकर्षेणोच्चनीचभावेन प्रादुर्भावोऽयमित्यर्थः । अन्यथैकेनैव चारितार्थ्याद् द्वितीयो मुधा स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणादावेकस्यैवाकारस्य प्रकर्षेण जननस्य च श्रावणात्, सृष्टिनानाविधत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन, वैदिकस्त्वेतावानेव सिद्धान्त इति पूर्वोक्ते प्रमाणं दर्शितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

उपादानं निमित्तं चोक्त्वा ततः सृष्टिं बोधयन्ति ।

ततो यज्जातं तदाह ।

तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूतांशचेतनाः ॥
सृष्ट्यादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ॥३२॥
विस्फुलिङ्गा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ॥
आनन्दांशस्वरूपेण सर्वान्तर्यामिरूपिणः ॥ ३३ ॥

तदिच्छामात्रत इति ॥ तस्मादेव ब्रह्मभूताः । न तु योगबलेनाविर्भूताः । अंशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः । चेतनाश्चित्प्रधानाः । सर्वे असंख्याताः । सृष्ट्यादौ प्रथमसृष्टौ । ततः साकारा भगवद्रूपा अपि उच्चनीचभावेच्छया निर्गता इति निराकारा जाताः ॥ ३२ ॥

निर्गमने दृष्टान्तमाह ॥ विस्फुलिङ्गा इवाग्नेरिति ॥ यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति श्रुतिरेवं जीवोद्गममाह ॥ सदंशेनेति ॥ सत्प्राधान्येन । अन्तर्याम्युद्गममाह ॥ आनन्दांशस्वरूपेणेति ॥ यथा जीवानां नानात्वं तथान्तर्यामिणामपि । एकस्मिन् हृदये हंसरूपेणोभयप्रवेशात् । भेदस्तु जीवेऽपि नास्तीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३३ ॥

तत इत्यादि ॥ मात्रपदमदृष्टादीनां सहकार्यन्तराणां व्युदासाय । इच्छायाश्च निमित्तत्वमेव प्रथमसृष्टौ, न तु करणत्वमिति बोधनाय, तदिच्छामात्रत इति पञ्चमी ॥ तस्मादिति ॥ समवायिनो ब्रह्मणः । यद्यपि सिद्धान्ते समवायो नातिरिक्तस्तथापि तादात्म्यस्यैव नामान्तरं तदित्यदोषः॥ चित्प्रधाना इतिं ॥ चिदेव प्रधानं स्वरूपं धर्मश्च येषां तादृशा इत्यर्थः । एतेन जीवेषु सदानन्दयोरप्राधान्येन ध-

मेरूपतया सत्ताऽपि बाधिता । एवमन्ययोरपि ज्ञेयम् । तदग्रे स्फुटीभविष्यति । निराकारत्वे प्रमाणत्वेन, हन्त तिरोसानीत्यादिश्रुतिरनुसन्धेया ॥ ३२ ॥

यथाऽग्नेः क्षुद्रा इति ॥ इयं श्रुतिर्बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणसमाप्तावस्ति । तत्र च सुषुप्तिमुक्ता तत उत्थानदशायां व्युच्चरणं वक्तीति जीवादेव व्युच्चरणमिति कस्यचिच्छङ्का स्यात्, तन्निरासाय प्रोक्ता । अन्यथा, यथा प्रदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः * तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रवर्तन्ते तत्र चैवापियन्ति * इति मुण्डकस्थमेव वदेयुः । दृप्तबालाकिश्रुतेर्भगवत्परत्वं तु समन्वयचतुर्थपादे जगद्वाचित्वाधिकरणे व्यवस्थापितम् । ब्राह्मणारम्भे, ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमात् । मध्ये च, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति स्वपिति नाम भवतीति कथनाच्च । ब्रह्मणि आकाशशब्दवाच्यत्वं त्वाकाशस्तल्लिङ्गादित्यधिकरणे स्थापितम् । प्रकृते च स्वपितिनामभवनं यज्जीवस्योक्तं तद् ब्रह्मणि लयात् स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीतिश्रुत्यन्तरात् । अतः स्वपितिनामभवनलिङ्गेनाकाशशब्दोऽत्रापि ब्रह्मवाचक एव, न त्वाध्यात्मिकाकाशवाचीति । तथा समाप्तौ च, सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रवणात् । न हि जीवाज्जीवान्तरोत्पत्तिः क्वचित् सिद्धा । नच स्वाप्निकजीवशरीराभिप्रायोऽयमात्मशब्दः । अश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तानि च धिषणयोद्भास्यन्ते एव न तु व्युच्चार्यन्ते इति । स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति दृष्टान्तद्वयविरोधाच्च । सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एवात्मान इत्यादौ सर्वशब्दसङ्कोचापाताच्च । नापि दृष्टसृष्टिवादाभिप्रायेण । प्रत्यक्षविरोधाद् बाह्यमतप्रवेशप्रसक्तेश्च । किञ्च । एतच्छेत इत्युक्त्वा ऊर्णनाभिस्तन्तुना यथा तथा स विज्ञानात्मा पुरुष उच्चरेदित्युच्चरणमुक्त्वा पुरीततोऽपादानताव्यावृत्त्यर्थं यथाऽग्नेरिति दृष्टान्तपूर्वकमात्मनोऽपादानत्वं योग्यत्वायाह । अतोऽपि न जीवात् सृष्टिगन्धः । सुषुप्तिप्रसङ्गाच्चात्मरमणानन्तर्यमपि स्मार्यत इति तथेति दिक् ।

ननु, बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यनन्तरं, स तपोऽतप्यतेत्यादिना जगत्सृष्टिरेवोक्ता, न जीवसृष्टिरिति प्रकृत वीक्षानन्तरं, कथं जीवोद्गम

उच्यत इति चेन्न । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यनेन सूचितत्वात् । अनुप्रवेशस्य जीवकरणकत्वात् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति श्रुत्यन्तरादिति नानुपपत्तिः काचित् । एतेन विभागस्य सादित्वं बोधितं, जीवस्य च ।

गुहां प्रविष्टाविति श्रुत्यनुसारेणात्र श्रुतावात्मपदेनान्तर्याम्य-प्युच्यत इत्याशयं बोधयन्ति ॥ अन्तर्याम्युद्गममाहेति ॥ नन्वीश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्येकवचनादन्तर्यामिनानात्वमसङ्गत-मित्यत आहुः ॥ यथा जीवेत्यादि ॥ तथाच स्मृतिस्थसंख्याया उद्दे-श्यगतत्वेन ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वाद् ब्रह्माभिप्रायकत्वाद्वा न विरो-ध इति भावः । एवमेवान्तर्यामिब्राह्मणेऽपि ज्ञेयम् । एकमेवाद्वितीय-मिति श्रुत्यनुपपत्तिपरिहारायाहुः ॥ भेद इत्यादि ॥ अत्र तत्तदंशा-जीवाद्युद्गमकथनेन ततः पूर्वं सच्चिदानन्दानामपि पृथक्करणं सूचि-तम् । तद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां स्फुटम् ॥ ३३ ॥

त्रैविध्ये हेतुमाह ।

सच्चिदानन्दरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ॥

अत एव निराकारौ पूर्वावानन्दलोपतः ॥

जडो जीवोऽन्तरात्मेति व्यवहारस्त्रिधा मतः ॥ ३४ ॥

सच्चिदानन्दरूपेष्विति ॥ सति चिदानन्दधर्मयोस्तिरोभावः । चिति आनन्दस्य । आनन्दांशतिरोभावस्यापि ज्ञापकमाह ॥ अत एव निराकाराविति ॥ भगवदाकारश्चतुर्भुजत्वादिराकारशब्देनो-च्यते । लोपस्तिरोभावः ॥

एवं स्वरूपे वैजात्यमुक्त्वा नामतोऽपि वैजात्यमाह ॥ जड इति ॥ सर्वस्यापि भगवत्त्वे जडादिपदप्रयोगो व्यवहारः ॥ ३४ ॥

त्रैविध्य इत्यादि ॥ सर्वेषां ब्रह्मांशत्वेऽविशिष्टे कुतस्त्रैविध्यमित्या-काङ्क्षायां त्रैविध्ये हेतुमाहेत्यर्थः । सच्चिदानन्दरूपेष्विति मूलमेवं यो-

ज्यम् । सच्चिदानन्दरूपेषु जडजीवान्तर्यामिषु पूर्वयोर्जडजीवयोर्मध्ये अन्यस्य पश्चाद्वर्तिनोऽशस्य लीनतेति । तथाच सदंश उभयोश्चिदंशो आनन्दस्य लये, आनन्दरूपे च द्वयोः पूर्वयोरपि प्रकटत्वे सति स्वरूपवैजात्यात् त्रैविध्यमित्यर्थः । तज्ज्ञापयन्ति ॥ सतीत्यादि ॥ आनन्दस्येति । धर्मरूपस्य तस्य । पूर्वं चित्प्रधाना इत्यनेन बोधितोऽन्ययोर्गुणभावोऽत्र धर्मपदोक्त्या स्फुटीकृतो बोध्यः । अत्र जीवेऽस्मीति प्रत्ययस्य केवलाविषयत्वेऽपि विशिष्टविषयकत्वात् तस्यानतिरिक्तत्वमभिप्रेत्य अन्तर्यामिणि च सच्चितोर्गुणीभावेऽपि प्रतीयमानत्वात् तदभिप्रेत्य लयाभावो बोध्यते, न तु प्राधान्येनेति, न समन्वयसूत्रभाष्यविरोधः । ननु सन्देशे धर्मात्मकज्ञानमात्रस्य भवतु तिरोभावो, न त्वन्यदपि । विषयेष्वात्मनि च प्रियत्वस्य भानादित्यत आहुः ॥ आनन्दांशेत्यादि ॥ अत एवेति ॥ आनन्दलयादेवेत्यर्थः । तत्रापि ज्ञापकमाहुः ॥ लोप इति ॥ तथाचाकारतिरोभावो यदि कारणान्तरजन्यः स्यात् तदा आनन्दस्तु स्यादेवान्तर्यामिण इव । अतस्तदभावात् तथा निश्चीयते । नच प्रियत्वभानं बाधकमिति शङ्क्यम् । तस्यानन्दसत्तामात्रादप्युपपत्तेः । ज्ञानसत्तामात्रेण भातीतिभानवत् ॥

जडादीति ॥ तत्तद्धर्मपूर्वकः परम्परासिद्धस्तत्तत्पदप्रयोग इत्यर्थः । तथाचात एव नामतो वैजात्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

यदर्थमेवं करणं तद् वदन्ति ।

एवं त्रैविध्यमुपपाद्य चिदंशानां जीवानां संसारप्रकारमाह ।

विद्याऽविद्ये हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते ॥
ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाप्यनीशता ॥ ३५ ॥

विद्याऽविद्ये इति ॥ मोक्षोऽप्येकः सर्ग इति विद्याया अपि निरूपणम् । आत्मनः स्वरूपलाभो विद्यया, देहलाभोऽविद्ययेति । उभयोर्जीवधर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ हरेः शक्ती इति ॥ तेन भगवदिच्छयैव तयोराविर्भावतिरोभावयोर्हेतुत्वमित्युक्तम् । अनयोर्मायाधीनत्वमाह ॥ माययैव विनिर्मिते इति ॥ तेन, मामेव ये प्रपद्यन्त

इति वाक्याद् भक्तौ सत्यामविद्यापि निवर्तते विद्यापि । अन्यथा नित्यमुक्तता न स्यात् । ते उभे जीवरूपस्यैवांशस्य भवतः । नान्यस्य जडांशस्यान्तर्यामिणो वा । जीवस्यैव दुःखितत्वमनीशत्वं च ॥ ३९ ॥

एवं त्रैविध्यमित्यादि ॥ एवमिति ॥ इच्छामात्रेण, न तु मायासम्बन्धेन । ननु संसारनिरूपणप्रस्तावे विद्यानिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ मोक्ष इत्यादि ॥ मोक्षस्य कथं सर्गत्वमित्यत आहुः । आत्मन इत्यादि ॥ जीवस्य चित्प्रधानेन स्वरूपेणावस्थानं स्वरूपलाभः । स विद्यया । अन्यथारूपत्वं देहलाभः । सोऽविद्यया । तदुभयमपि विचार्यमाणं सिसृक्षाकार्यमतो मोक्षस्यापि सर्गत्वमित्यर्थः । इदं यथा तथा तृतीयस्कन्धनिबन्धे स्फुटम् । ननु मोक्षस्य सर्गत्वे देहलाभजनिकाया अविद्याया इव मोक्षजनिकाया विद्याया अपि जीवधर्मत्वं स्यात् । तथा सति तदुद्भवोऽपि प्रवाहादेव स्यादिति विद्यार्थं साधनप्रयासो व्यर्थः स्यादित्यत आहुः ॥ उभयोरित्यादि ॥ तथाचाविद्योद्भवोऽपि न केवलं प्रवाहात्, किन्तु तथा भगवदिच्छयेति । विद्योद्भवोऽपि न तस्मात्, किन्तु तथेच्छासाधनेभ्य एवेति न वैयर्थ्यमित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषतीत्यादिश्रुतिरत्रानुसन्धेया । तेनेच्छायां प्रकारविशेषसत्त्वान्न दोष इति भावः । ननु भवत्वेवं तथापि निकृष्टया सहास्याः कथनं नोचितमित्याकाङ्क्षायां श्रुतावेकादशस्कन्धे चैतयोः सहनिरूपणप्रयोजनं स्मारयन्ति ॥ अनयोरित्यादि ॥ तथाचैकनिवर्त्यत्वाय सर्वत्रैतयोः सहनिरूपणादत्रापि तथा निरूपणमित्यर्थः । ननु भक्त्या माया निवर्त्यताम् । वाचनिकत्वात् । विद्याविद्ययोस्तु तथात्वं न युक्तं, प्रमाणाभावादित्यत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ भगवता हि जीवानां नित्यमुक्तत्वाय मायानिवृत्तिर्बोध्यते । अतस्तेनैवैतयोरपि तथात्वं निर्धीयत इति न प्रमाणाभाव इत्यर्थः । ननु ते उभे भगवच्छक्ती सर्वेषु जीवजडान्तर्यामिषु कुतो न प्रभवत इत्यत आहुः ॥ ते इत्यादि ॥ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते * बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतर * इति वाक्यात् तथे-

त्यर्थः । जीवे तत्संबन्धस्य गमकं सार्वजनीनमाहुः ॥ जीवस्यैवेत्यादि ॥ अनीशित्वमनङ्कुशत्वम् । 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन' इति वाक्योक्तं मुक्ताभिमानित्वमित्यर्थः । सजातीयत्वेन दुःखित्वाद्यभावस्य सम्भवदुक्तिकत्वात् तन्निषेधायेदमुक्तम् । मूले, अपिना वा सुखित्वेशित्वरूपं विद्याकार्यं सङ्गृहीतं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतं संसारप्रकारं वक्तुं विवक्षितमविद्यापर्वस्वरूपं बोधयन्ति ।

अविद्यायाः पञ्च पर्वाण्याह ।

स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः ॥
अन्तःकरणमेषां हि चतुर्द्धाऽध्यास उच्यते ॥
पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम् ॥ ३६ ॥

स्वरूपाज्ञानमिति ॥ अन्तःकरणाध्यासः प्रणाध्यास इन्द्रियाध्यासो देहाध्यासः स्वरूपविस्मरणं चेति पञ्च पर्वाणि । यस्यां सम्पूर्णायां जातायामन्यधर्मैर्बद्धो जन्ममरणे प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अविद्याया इत्यादि ॥ अन्तःकरणाध्यास इत्यादि ॥ अत्रायमर्थः । पातञ्जलभाष्ये, विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति सूत्रं व्याकुर्वद्भिर्व्यासपादैः, 'सैषा पञ्चपर्वा भवत्यविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति । अत एव च संज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति । एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्त ' इत्युक्तम् । ततो द्वितीयपादे तानेव चित्तमलानुक्त्वा, अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषामितिसूत्रे प्रथमक्लेशस्य सर्वक्लेशोत्पत्तिस्थानत्वमुक्तम् । तेन तस्यैव मुख्यत्वम् । ततोऽग्रिमसूत्रे, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति तत्स्वरूपमुक्तम् । तद्भाष्ये चानित्यादिकं पृथिवीदेहादिरूपं, तत्र नित्यख्यात्यादिकं च व्याख्याय, एषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलं क्लेशसन्तानस्य कर्माशयस्य विपाकस्य चेत्युक्ता, अमित्रागोष्पदवद् वस्तुसतत्वं विज्ञेयमिति प्रतिज्ञाय,

यथा नामित्रो मित्राभावो, न मित्रमात्रं, किन्तु तद्विरुद्धसम्पदित्यादिना विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति तत्स्वरूपं व्याख्यातम् । तत्र वाचस्पतिना मूलपदं व्याख्यानायावतारयता, दिङ्मोहालातचक्रादिविषयाऽनन्तपदा अविद्या तत् किमुच्यते चतुष्पदेत्याशङ्क्य, सन्तु नामान्या अप्यविद्याः, संसारबीजं तु चतुष्पदैवेति मूलपदस्य कृत्यमुक्तम् । तेनाविद्या अनेकाः । तथा श्रीधरीये, तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः । मोहो देहाद्यहंबुद्धिः । महामोहो भोगेच्छा । तामिस्रस्तत्प्रतिघाते क्रोधः । अन्धतामिस्रस्तन्नाशेऽहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः । तदेवोक्तं वैष्णवे । 'तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः * महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा * मरणं ह्यन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते * अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन * इति । विष्णुस्वामिना अज्ञानविपर्यासभेदभयशोका उक्ताः 'स्वादृगुत्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः * यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुम * इत्येवं प्रथमस्य सप्तमे श्रीधरेण तत्कृतपद्यस्योक्तत्वात् । सुबोधिन्यां तृतीयस्कन्धे द्वादशाध्याये तु, ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमित्यत्र मायाकार्यस्य भगवच्छक्तिरूपस्याज्ञानस्य पञ्चवृत्तिषु ज्ञानाभावोऽन्धतामिस्रम् । विषयेष्वेव मोहस्तामिस्रम् । देहोऽहमितिवत् स्वस्य विषयैक्यबुद्धिर्महामोहः । ममेति बुद्धिर्मोहः । तमस्त्वज्ञानं, कोऽहमिति न वेदेति व्याख्यातम् । विंशाध्याये तु, तामिस्रं भगवद्वैमुख्ये महाभोगेच्छा । अन्धतामिस्रं तादृशी भोगेच्छा । अज्ञानं तमः । पुत्रादिषु सकलेषु विकलेष्वहमेव विकलादिरिति बुद्धिर्मोहः । ततो देहाहंकारो माहामोह इति व्याख्यातम् । एवं पञ्चशिखवृत्तौ सांख्यसप्ततौ च, भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः * तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र * इति द्विषष्टिप्रकारेणोक्ताः । तेन तत्तदुक्तानि पर्वाण्यपि भिन्नानि । एकादशस्कन्धे तु भगवता, विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् * मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते * इत्यनेन तयोः प्रत्येकमेकत्वमुक्तम् । एवं सति समष्टिरूपेण वनमितिवदैक्यम् । व्यष्टिरूपेण वृक्षा इतिवन्नानात्वम् । तत्र समष्टिरूपा भगवच्छक्तिर्व्यष्टिरूपा जीवानामिति सिद्ध्यति । एवं सति पातञ्जले द्वितीयपादोक्तपर्वकत्वाद् वैष्णवादिपुराणेषु च चतुर्मुखसृष्टत्वाज्जीवशक्तिरूपैवोच्यते, न तु मायाजन्या

सृष्टिपूर्वकालीना भगवच्छक्तिरूपेति निश्चीयते । अतस्तत्स्वरूपज्ञापनाय तत्पर्वाणि वाच्यानि । तत्र माया त्रिगुणेति तद्रजस्तमोभ्यामियं जातेति पूर्वकालीनाया मायाया नाध्यासः । अव्यक्तरूपत्वाच्च । किन्तु समकालीनानामुत्तरकालीनानामेव सः । मायातश्च महत उत्पत्तिः। ततोऽहमः । तौ चान्तःकरणरूपाविति पूर्वं तदध्यासः। अहम एव रूपान्तरं प्राण इति ततस्तदध्यासः । ततो भूतानीति देहाध्यासः । देहस्य भौतिकत्वादिति । एवमध्यासे पूर्णे स्वरूपविस्मरणमिति बोधयितुं मूलप्रातिलोम्येन व्याख्यातम् । स्वरूपं तु, ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि * इत्यत्र विपरीतज्ञानरूपं सिद्धमेवेति पर्वकथनेनैवोक्तं, न पृथगित्यवं बोध्यः । एवं सति पूर्वोक्तरूपयाऽविद्यया कृतः कर्तृत्वाद्यभिमानजनको जीवनिष्ठोऽन्तःकरणाभेदप्रत्ययोऽन्तःकरणाध्यासः । तादृशः प्राणाद्यभेदप्रत्ययः प्राणाद्यध्यासो यदा भवति तदा सा सम्पूर्णा भवति। तदा, अन्यधर्मैः कृशोऽहं पुष्टोऽहं काणोऽहं सुलोचनोऽहं क्षुधितस्तृप्तो जानामीत्यादिभिर्देहादिधर्मैर्व्याप्तो जन्ममरणे प्राप्नोति । 'जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद * विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथौ * विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत् स्मरेत् पुनः * जन्तोर्वै कस्य चिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति * वाक्यात् तथा भवतीत्यर्थः । वाक्यार्थस्तु पुत्रादौ स्नेहमात्रेण न, किन्त्वभेदेन याऽऽत्मतया देहाभिमतिः सा जन्मेत्यर्थ इति पूर्वस्य, विषयाभिनिवेशेन विद्यमानदेहाहङ्कारेण कस्य चिद्धेतोः कस्मादपि कारणाद् आत्मानं न स्मरेत् सा अत्यन्तविस्मृतिर्मृत्युरित्युत्तरस्य । एवञ्च मूलाविद्याकृतो देहाध्यासादिबन्धस्तेन कृतो यो जन्ममरणादिपरम्पराजनको देहादिधर्माध्यासः स संसार इति फलति । एतेन बन्धस्यापि सादित्वं समर्थितम् । वाक्योक्तमनादिपदं तु त्रिदशाऽमरन्यायेनास्मदादिसाधारणसादित्वनिषेधपरम् । अन्यथा अविद्ययेति करणबोधकविभक्तिबाधप्रसङ्गादिति ॥३६॥

अविद्यां निरूप्य विद्यां निरूपयति ।

विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवो मुक्तो भविष्यति ॥

देहेन्द्रियासवः सर्वे निरध्यस्ता भवन्ति हि ॥
तथापि न प्रलीयन्ते जीवन्मुक्तगताः स्फुटम् ॥३७॥
आसन्यस्य हरेर्वापि सेवया देवभावतः ॥
इन्द्रियाणां तथा स्वस्मिन् ब्रह्मभावाल्लयो भवेत्॥३८॥

विद्ययेति ॥ निद्रावदविद्यापगमे न जीवस्य जन्ममरणे । तदा तस्मिञ्जन्मनि गृहीतानां देहादीनां विलयाभावमाह ॥ देहेन्द्रियासव इति ॥ अध्यास एव गच्छति, न स्वरूपम् । प्रपञ्चमध्यपातात् । अध्यासाभावे स्थितिर्न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ तथापि न प्रलीयन्त इति ॥ स्वबुद्ध्या लीनवत् प्रतिभानेऽपि न सर्वेषां बुद्ध्या तथा प्रतिभानम् ॥ ३७ ॥

देहादीनां स्थितौ सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन कदाचित् पुनरध्यासः स्यादतस्तेषां विलयप्रकारमाह ॥ आसन्यस्येति ॥ आसन्यसेवायामिन्द्रियाणां देवतात्वमिति श्रुतिः, स वाचमेव प्रथमामसमुच्यतेत्यादिः । हरेः सेवया सर्वमिति भगवच्छास्त्रम् । भगवतो मुखमग्निः । स्वस्य वागिन्द्रियमग्निश्चेद्भगवन्मुखत्वमापद्यते । एवं सर्वेषामाध्यात्मिकानामाधिदैविकत्वम् । तदा सङ्घातस्य लय इत्यर्थः । स्वस्य जीवभावे स्थिते कदाचित् सङ्घातान्तरं सम्पादयेदिति जीवस्य ब्रह्मभावमाह ॥ स्वस्मिन् ब्रह्मभावादिति ॥ ३८ ॥

अविद्यामित्यादि ॥ सकार्यां तां निरूप्य कार्यद्वारा विद्यां निरूपयतीत्यर्थः । ननु विद्यया मोक्ष एव भविष्यति चेत् कस्तर्हि भजनोपयोग इत्याकाङ्क्षायामविद्यानाशस्तया न सर्वथेति, मोक्षोऽपि न तथेति वक्तुमाहुः ॥ निद्रावदित्यादि ॥ कार्यस्य सर्वथा नाशो हि समवायिनाशात् । प्रकृते च विद्यायाः सात्त्विकीत्वेन स्वजनकमायानाशकत्वाभावान्मायासत्त्वात् तत्र सूक्ष्मरूपेणाविद्यायाः सत्त्वे त-

स्या उपमर्द एव, न तु नाशः । तेन तत्कार्यस्यापि देहादिधर्माध्यासस्योपमर्द एवेति जन्ममरणाभावरूप एव मोक्षो, न तु विश्वमायानिवृत्तिरूपो मोक्षः । तथाच सहेतुकस्य सकार्यस्य बन्धस्योपमर्दरूपोऽभावो विद्याकृतमोक्ष इति फलति । एतेनापि पूर्वोक्तं संसारप्रपञ्चयोर्लयप्रकारभेदं व्याकुर्वन्ति ॥ तदेत्यादि ॥ तदेति ॥ अविद्यापगमे । अत्र देहेन्द्रियासूनां सर्वेषां निरध्यस्तत्वकथनादन्तःकरणस्याकथनादन्तःकरणं किञ्चिदध्यस्तं तिष्ठतीति ज्ञायते । पूर्वोक्तनिद्रादृष्टान्तेनाविद्यायाः स्वकारणभूतायां मायायामेवावस्थानमिति च । यथा हि जाग्रदवस्थोपमर्दिता निद्रा बुद्धिवृत्तिरूपत्वाद् बुद्धौ तिष्ठति तथेति । माया चात्र देहारम्भकधातुकारणभूता । तत्राविद्यास्थितौ तत्प्रत्यासन्नमन्तःकरणं किञ्चिदविद्या व्याप्नोतीति तस्यैव किञ्चिदध्यस्तत्वं, नेतरेषामिति हृदयम् ।

तत्राशङ्का ॥ अध्यासाभाव इत्यादि ॥ देहाद्यध्यासाभावे तेषामत्यन्तविस्मरणादत्यन्तविस्मरणस्यैव च मृत्युत्वाद्देहादिस्थितिर्न स्यादित्याशङ्क्य तदभावेऽपि तेषां स्थितिमाहेत्यर्थः । किमत्र मानमित्याकाङ्क्षायां मूलस्थं स्फुटपदं व्याकुर्वन्ति ॥ स्वबुद्ध्येत्यादि ॥ तथाच यद्यध्यासात् स्थितिः स्याज्जीवन्मुक्ता एव न स्युः । तथा सति शास्त्रं प्रसिद्धिश्च विरुद्ध्येत । अतस्तदभावायाध्यासाभावेऽपि देहादिस्थितिरङ्गीकार्या । तथा सति संसारनाशेऽपि प्रपञ्चस्थितेः संसारप्रपञ्चौ भिन्नावेव सिद्धाविति भावः । एवमत्र विद्यया अविद्याभिभव एव न तु सर्वथा नाश इत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

तत्र प्रमाणं बोधयितुं तेषामविद्याभयं स्फुटीकुर्वन्ति । देहादीनामित्यादिना ॥ तथाच तेषां यदि भयं न स्यात् तदा आसन्यसेवादिकं न कुर्युरतस्तथेत्यर्थः । मूलयोजना तु, आसन्यस्य हरेर्वा सेवया इन्द्रियाणां देवभावतो देहादीनां लयो भवेत् । स्वस्य ब्रह्मभावादपि तथेति । उक्तप्रकारद्वयमध्ये प्रथमे प्रमाणमाहुः ॥ आसन्यसेवायामित्यादि ॥ इयं च श्रुतिर्बृहदारण्यके उद्गीथब्राह्मणेऽस्ति । स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते । एवमेवाग्रे, अथ प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मन इति वर्तते । तदत्र प्रतीकद्वयमेकीकृत्योक्तम् । अर्थस्तु, स वै प्रसिद्ध आसन्यः प्राणो वाचमेव प्रथ-

माम् उद्गातृषु पूर्वामत्यवहत् । मृत्युमतीत्यावहत् । स्वं स्वरूपं प्रापितवान् । सा वाग् यदा यस्मिन् काले मृत्युमत्यमुच्यत मृत्युमतीत्य मुक्ता जाता तदा सोऽग्निरभवत् प्रसिद्धाग्निरूपा जाता । तर्हि पूर्वस्मात् को विशेष इत्यत आह । स पापान्निष्क्रान्तोऽयमग्निर्वाग्रूपः परेणासन्येन मृत्युमतिक्रान्तस्तीर्णमृत्युर्दीप्यते प्रकाशत इत्यर्थः । द्वितीये प्रमाणमाहुः ॥ हरेरित्यादिना ॥ भगवच्छास्त्रमिति ॥ यत् कर्मभिर्यत् तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् * योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि * सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा * स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंञ्चिद् यदि वाञ्छति * इत्येकादशे भगवद्वाक्यमित्यर्थः । अत्र ज्ञानसाध्यस्यापवर्गस्य भक्तिसाध्यत्वकथनात् प्रस्तुतार्थसिद्धिः । नन्विन्द्रियाणां भवतु देवतात्वं, तावता सङ्घातलयः कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ भगवत इत्यादि ॥ सर्वेषामिति ॥ श्रुत्युक्तानां प्राणादीनाम् । तथाच तेषां देवत्वेन भगवदिन्द्रियरूपत्वे तैरेतच्छरीरं त्रिगुणात्मकं त्यज्यते । तदा देहप्राणयोर्वियोगे सङ्घातः पञ्चत्वमापद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति आसन्यसेवयैव तथा भविष्यतिं किं भगवद्भजनेनेत्याशङ्कायां तदपाकरणाय नासन्यसेवामात्रेणैव चारितार्थ्यं, किन्त्वधिकमपि किञ्चिदपेक्षितमिति वदन्ति ॥ स्वस्य जीवभावेत्यादि ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरण उपादानसूत्रे जीवस्योपादातृत्वं साधितम् । जीवश्च प्राणधारणसमर्थ इति तस्य जीवभावे विद्यमाने पुनस्तथा कुर्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मभावमाहेत्यर्थः ॥ स्वस्येत्यादि ॥ ब्रह्मभावे सति मूलकारणे सङ्घातस्य लयो, न तु पञ्चत्वम् । स्वस्याप्यक्षरे लयो, न तु जीवत्वमतस्तदर्थं यतनीयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स ब्रह्मभावः कथमित्यत आहुः ।

ब्रह्मभावप्रकारमाह ।

आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति ॥
सायुज्यं वान्यथा तस्मिन्नुभयं हरिसेवया ॥ ३९ ॥

आनन्दांशेति ॥ तिरोहितस्याविर्भावे ब्रह्मभावः । तथा ज-

डेऽपि । तत्र भगवदिच्छैव केवला प्रयोजिका । अतस्तस्या अनियतत्वात् सायुज्यं वा भवति । अन्यथा सङ्घाते गच्छेत् ।
सायुज्यब्रह्मभावौ हरिसेवयैव भवतो नान्यसेवया ॥ ३९ ॥

ब्रह्मभावेत्यादि ॥ तस्य स्वरूपमाहुः ॥ तिरोहितस्येत्यादि ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादिति सूत्रे तिरोहितस्यैवानन्दस्याविर्भावः प्रतिपादितः । तस्मिंश्चाविर्भूते प्रकटसच्चिदानन्दतायां व्यापकत्वादिधर्माणामप्याविर्भावे ब्रह्मसाम्यं यन्निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्युक्तं, स एव ब्रह्मभाव इत्यर्थः । तथा सति तादृशजीवेन वह्न्ययोगोलकवद् व्याप्ते देहेऽपि चिदानन्दयोस्तदीययोराविर्भावः । तदा जडत्वस्य लयः । त्रिगुणात्मकत्वनिवृत्त्या ब्रह्मात्मकत्वम् । स्वस्य च भोक्तृभावनिवृत्त्या तथात्वमित्यर्थः । इदं यथा तथा प्रपञ्चितं साधनाध्याये, हानौ तूपायनेत्यधिकरणे प्रभुभिः । एवं भावश्च दुर्लभ इत्याहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ ज्ञानित्वेन स्थापने इच्छायामेवैवं भाव इति तदभावे फलान्तरमाहुः ॥ सायुज्यमिति ॥ अलककौस्तुभादिरूपेण स्वरूपेऽवस्थानम् । इदं चतुर्थस्कन्धस्थमोक्षप्रकरणादवगन्तव्यम् । वेत्यनेनाक्षरसायुज्यमेव कस्यचिद्द्यादित्यपि सूचितम् । तस्याप्यदित्सायां यद् भवति तदाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अन्यथेति ॥ तदुभयादित्सयाऽऽनन्दांशप्रकाशाभावे । तथा च, ‘ येऽन्येऽरविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः * आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय’ * इति वाक्यात् तथेत्यर्थः । तस्मादासन्योपासनमपि त्यक्त्वा भगवानेव भजनीय इत्याशयेनाहुः ॥ सायुज्येत्यादि ॥ ‘ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते * स गुणान् समतीत्य त्रीन् ब्रह्मभूयाय कल्पते * इति । अनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्त’ इति वाक्यादुभौ हरिसेवयैव भवतो, नान्यसेवया । आसन्योपासनायामेव ‘ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेदे’त्यनेन दुःखाभावमात्रस्यैव तत्र फलत्वेनोक्तत्वादासन्यस्याणुत्वादंशत्वाच्च तथेत्यर्थः । एवमेतावता सन्दर्भेण जीवस्य संसार एवाविद्ययेति स एव मिथ्या । स तु न भगवत्स्वरूपस्त्रिगुणात्मको वा । इच्छायां जीवजडादिव्युच्चरणे वैजात्ये व्यवहारे वा नाविद्यासम्बन्धगन्धोऽपीति न प्रपञ्चो मिथ्या ।

संसारस्य सर्वात्मना निवृत्तौ च न विद्यादेः सामर्थ्यं, किन्तु भक्तेरेव । तस्माद् भगवानेव तदर्थं सेव्य इति साधितम् ॥ ३९ ॥

तदिदं तदा दृढीभवति यदा प्रकारान्तरं परमतोपष्टम्भकं न भवति । तत्तु न वक्तुं शक्यम् । सृष्टेर्नानाविधत्वेन तथापि सम्भवदुक्तिकत्वादिकाङ्क्षायां साधितपूर्वं समर्थयितुं सृष्ट्यन्तराणि वदिष्यन्तस्तेन श्रुतीनां पूर्वोक्तरीतिकमेकवाक्यत्वं च समर्थयिष्यन्तः पूर्वोक्तोपसंहारमाहुः ।

एवमेकप्रकारेण सृष्टिमुक्त्वोपसंहरति ।

एवं कदाचिद् भगवान् साक्षात् सर्वं करोत्यजः ॥
कदाचित् पुरुषद्वारा कदाचित् पुनरन्यथा ॥ ४० ॥
कदाचित् सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दनः ॥
महेन्द्रजालवत् सर्वं कदाचिन्माययाऽसृजत् ॥ ४१ ॥
तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं न वस्तुतः ॥
वियदादि जगत् सृष्ट्वा तदाविश्य द्विरूपतः ॥
जीवान्तर्यामिभेदेन क्रीडति स्म हरिः क्वचित् ॥४२॥

एवं कदाचिदिति ॥ साक्षात् सर्वोत्पत्तिप्रकारोऽयम् । श्रुतौ नानाविधाः सृष्टिप्रकाराः साक्षात्परम्पराभेदेन । तत्र सर्वेषां संग्रहार्थं सृष्ट्यन्तराण्याह ॥ कदाचित् पुरुषद्वारेति॥ पुराणे पुरुषद्वारा सृष्टिः प्रसिद्धा । पुरुषादीनां द्वारत्वमेव ॥ अन्यथा ॥ चतुर्मूर्तिप्रकारेण । स प्रकारः पञ्चरात्रे प्रसिद्धः ॥ ४० ॥

एवं श्रुतिपुराणतन्त्रेषु सृष्टिमुक्त्वा स आत्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् सर्वमभवदित्यादिषु साक्षात् प्रपञ्चरूपता निरूपिता । तामाह ॥ कदाचिदिति ॥ इहेति ॥ सृष्टिभेदेषु ॥

जनार्दन इति ॥ लीलार्थजीवानां क्लेशमसहमानः । अस्मिन् पक्षे नानन्दांशतिरोभावः । स्वप्नादिसृष्टिसंग्रहार्थमाह ॥ महेन्द्रजालवत् सर्वमिति ॥ मायया केवलया । न तु स्वयं तत्र प्रविष्टः ॥ ४१ ॥

तत्सृष्टौ न कोऽपि पुरुषार्थ इत्याह ॥ तदा ज्ञानादय इति ॥ सन्ति ज्ञानादयः, परं वार्तामात्रं, न तु फलसाधकाः । वैदिकीमपरामपि सृष्टिमाह ॥ वियदादीति ॥ आकाशं सृष्ट्वा तद्द्वारा वायुमित्यादि । अस्मिन्नपि पक्षे जडानां पूर्ववदेव व्यवस्था । जीवान्तर्यामिभेदे भिन्नं भिन्नं प्रकारमाह ॥ तदाविश्येति ॥ पूर्वकल्पेषु जीवान्तर्यामिणोः प्रवेशः । अस्मिन् कल्पे प्रविष्टस्य जीवान्तर्यामिभाव इति । एवं षड् भेदानुक्त्वा षड्गुणैर्भगवतो लीलेयमित्याह ॥ क्रीडति स्मेति ॥ ४२ ॥

एवमेकेत्यादि ॥ साक्षात्पदप्रयोजनमाहुः ॥ साक्षादित्यादि ॥ तेनेतरेष्वप्येवमेव व्युच्चरणं साक्षात्प्रकारेषु ज्ञेयमित्यर्थः । क्वचिदन्यथाप्यस्तीति वक्तुमाहुः ॥ श्रुताविल्यादि ॥ तत्र साक्षात्प्रकारा यथा मुण्डके । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इत्युपक्रम्य, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च * खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी * इति सृष्टिः । यथा चैतरेये । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य लोकानां लोकपालानां च सृष्टिः । यथा च महोपषदि । एको ह वै नारायण आसीदित्युपक्रम्य चतुर्दशपुरुषादीनां सृष्टिः । परम्पराप्रकारस्तु यथा छान्दोग्ये । सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य तेजोऽबन्नसृष्टिः । तैत्तिरीये आत्मनः सकाशादाकाशादिक्रमेण सृष्टिश्च । तत्तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रेति ॥ श्रुतौ पुराणतन्त्रादिनिरूपितरीतिसङ्ग्रहार्थमेवैवं निरूप्यत इति पुराणान्यप्याहेत्यर्थः ॥ द्वारत्वमिति ॥ 'कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः * पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् * ततोऽभवन्महत्तत्त्वम्' * इति तृतीयस्कन्धादित्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे प्रसिद्ध इति ॥ वासुदेवो भगवान् सर्वकारणं परमेश्वरस्तस्मादुत्पद्यते सङ्कर्षणाख्यो जीवस्तस्मात् प्रद्युम्नो मनस्तस्मादनिरुद्धोऽहङ्कार इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुरुषविधब्राह्मणोक्तं प्रकारं पुष्टिसृष्टिरूपं वक्तुमाहुः ॥ एवं श्रुतीत्यादि ॥ इत्यादिष्विति ॥ आदिपदेन, तदात्मानꣳ स्वयमकुरुतेत्यादीनां श्रौतानाम्, अहमेवासमेवाग्र इत्यादीनां पौराणिकानामपि संग्रहः ॥ जनार्दन इति ॥ जनामविद्यामर्दयतीति तथा । तदाहुः ॥ लीलेत्यादि ॥ स्वप्नादीत्यत्रादिपदेन, ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेतेत्यत्रोक्ता नृसिंहोत्तरतापनीयोक्ता च विषयतारूपा सृष्टिः संगृह्यते । इयमेव चान्तरा सृष्टिरित्युच्यते । सा चाभासप्रतिबिम्बतमःप्रतिध्वनिदोषावरणमायागन्धर्वनगरादिभेदभिन्नाऽनेकविधा तेषु तेषु वाक्येषूच्यते । तत्र चतुर्विधा, ऋतेऽर्थमिति पद्य उक्ता । 'न तं विदाथ य इमा जनानाऽन्यद्युष्माकमन्तरं भवातीति श्रुतावन्यच्छब्देन, न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे' इति वेदस्तुतावन्तरा विभातीत्यनेनोक्ता ज्ञेया ॥ ४१ ॥

नन्वेवं सति प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानेऽप्यदोष इत्यत आहुः ॥ तत्सृष्टावित्यादि ॥ अयमर्थः । स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः पश्यन्तीति प्रतीतावपि न तेषां दर्शनं वास्तवं, न वा तज्जन्यफलभोगादिकं, न वा शरीरादिकम् । सर्वस्य मिथ्यारूपत्वात् । एवमिन्द्रजालादावपि । अतो यदा बाह्यस्य सर्वस्यैव तथात्वं तदा ज्ञानादीनां साधनानां तत्फलानां स्वर्गमोक्षादीनामपि तथात्वमिति तथा ज्ञाने स्वस्य स्वकृतसाधनस्य ज्ञानादेश्च तथात्वान्मोक्षाभाव एव दोष इत्यर्थः । तैत्तिरीयाणां ब्रह्मवित्प्रपाठके या क्रमसृष्टिरुक्ता तां वदन्ति ॥ वैदिकीमित्यादि ॥ पूर्ववदेव व्यवस्थेति ॥ तदात्मानꣳ स्वयमकुरुतेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाज्जडेष्वानन्दांशादेर्न तिरोभाव इत्यर्थः । तर्हि पुरुषविधब्राह्मणोक्तप्रकारादत्र को विशेष ? इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ जीवेत्यादि ॥ प्रविष्टस्येत्यादि ॥ तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुतेरित्यर्थः । षड्भेदकथनतात्पर्यमाहुः ॥ एवं षड्भेदानित्यादि ॥ अत्र षड्गुणेष्वैश्वर्यादिभिः क्रमेण चतस्रः, पञ्चमी वैराग्येण, षष्ठी ज्ञानेनेति ज्ञेयम् ॥ क्रीडति स्मेति ॥ एतेनैव करणप्रयोजनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

एकः कथमनेकधा सृष्टिं करोतीत्याशङ्क्याह ।

अचिन्त्यानन्तशक्तेस्तद् यदेतदुपपद्यते ॥

अत एव श्रुतौ भेदाः सृष्टेरुक्ता ह्यनेकधा ॥ ४३ ॥
यथाकथञ्चिन्माहात्म्यं तस्य सर्वत्र वर्ण्यते ॥
भजनस्यैव सिद्ध्यर्थं तत्त्वमस्यादिकं तथा ॥ ४४ ॥

अचिन्त्यानन्तशक्तेरिति ॥ अचिन्त्या अनन्ताः शक्तयो यस्येति ॥ यदेतत् सर्वमुक्तं तदुपपद्यते। अस्मिन्नर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ अत एवेति ॥ श्रुतौ नानाप्रकरणेषु सृष्टिभेदाः सहस्रशो निरूपिताः ॥ ४३ ॥

अनेकधा सृष्टिकथनस्य प्रयोजनमाह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ वेदानां भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वं, बन्दिनस्तत्पराक्रमैरिति वाक्यात् तत्सृष्टिकथने भवतीति सृष्टिभेदा निरूप्यन्ते । वस्तुतस्तु सृष्टिकर्तृत्वेऽपि न भगवतो माहात्म्यं, महाराजाधिराजस्य चलितुं ज्ञानमिव । तथापि लोकप्रतीतौ तन्माहात्म्यं भवतीति यथाकथञ्चिद् वर्ण्यते । माहात्म्यज्ञानस्योपयोगमाह ॥ भजनस्यैव सिद्ध्यर्थमिति ॥ भक्तिसिद्ध्यर्थम् । भक्तेरंशद्वयमिति द्वितीयमपि प्रतिपादयतीति तथा लक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीयांशमाह ॥ तत्त्वमस्यादिकं तथा, कथयति ॥ ४४ ॥

अचिन्त्या इत्यादि ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च * इति श्वेताश्वतरश्रुतेरित्यर्थः ॥ अस्मिन्नर्थे इति ॥ अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्ताज्ञापनरूपेऽर्थे ॥ अत एवेति ॥ यदि भगवत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमत्तां नाभिप्रेयान्नानाप्रकारेण सृष्टिं न वदेत् । एकेनापि प्रकारेणोपादानत्वादिसिद्धेरित्यर्थः ॥ अनेकेधेत्यादि ॥ नन्वचिन्त्यानन्तशक्तिज्ञापनायानेकधा सृष्टिकथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां प्रयोजनमाहेत्यर्थः । वेदानां माहात्म्यप्रतिपादकत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां ब्रह्मवित्सम्मतिपूर्वकं प्रमाणं वदन्तस्तदुपपादयन्ति ॥ वेदानामित्यादि ॥ भक्तिसिद्ध्यर्थमिति ॥ भक्तिप्रतिपादनार्थम् ।

तत्र गमकमाहुः ॥ भक्तेरंशद्वयमिति ॥ किं तावतेत्याकाङ्क्षाया-माहुः ॥ द्वितीयांशमित्यादि ॥ लक्ष्यत इति ॥ निश्चीयत इत्यर्थः ॥ तथेत्यस्यैव विवरणं कथयतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भक्तिस्वरूपमाह ।

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ॥
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥४५॥

माहात्म्येति ॥ स्नेहो भक्तिः । रतिर्देवादिविषयिणी भाव इत्यभिधीयते । रतिः स्नेहो, देवत्वं माहात्म्यं तदात्मत्वेन ज्ञाते भवति । तेन भजनार्थमेवात्मत्वेन तन्निरूपणं माहात्म्ये चोच्यते । अन्यथा वाक्यद्वयं ब्रह्मप्रकरणे व्यर्थं स्यात् । ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैव पुरुषार्थसिद्धेः । तच्छाब्दज्ञानमप्रयोजकम् । इदानीन्तनेषु व्यभिचारदर्शनात् । साक्षात्कारस्तु ब्रह्माधीनः । प्रसन्नं तदाविर्भवतीति लोकरीत्याऽवगम्यते । श्रुतिश्च पुरुषार्थपर्यवसानं कथयति । अतः स्वरूपज्ञानं विधाय तस्य पुरुषार्थत्वमुक्त्वा तदाविर्भाव एव फलं सिद्ध्यतीत्याविर्भावार्थं प्रेमसेवां निरूपयन्ती अवज्ञानादि-दोषाभावाय माहात्म्यं च, सुदृढस्नेहायात्मत्वं चाह । तत्त्वमसी-त्यत्र शास्त्रपर्यवसानमग्रे निराकरिष्यते ॥ ४५ ॥

भक्तिस्वरूपमाहेति ॥ भक्तेः कावंशावित्याकाङ्क्षायां भक्ति-स्वरूपमाहेत्यर्थः । 'केवलेन हि भावेन' इत्यादौ भावपदेन भक्तिरे-वाभिधीयत इत्याशयेन सम्मत्यन्तरमाहुः ॥ रतिरित्यादि ॥ तेन, सा परानुरक्तिरीश्वर इति शाण्डिल्यसूत्रोक्तमपि संगृहीतं ज्ञेयम् । अस्त्वेवं, तथापि वाक्यं कथं कथयतीत्यत आहुः ॥ तदिति ॥ निरुपधि प्रेमेत्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानेन मुक्तिरिति विजज्ञावित्युपसंहारादत्राव-

सीयते। तैत्तिरीयके ब्रह्मवित्प्रपाठकेऽपि, य एवं वेदेत्युपसंहाराच्च । एवं सति साधनभूतज्ञानशेषाण्येव सर्वाणि वाक्यानीति प्रकरणादेवावगम्यत इति भक्त्यर्थत्वमेषां न युक्तमित्याकाङ्क्षायामत्र बाधकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि तथा स्यात् तदैकमात्मत्वबोधकमेवात्र वाक्यं स्यात् । तैत्तिरीयकेऽपि स्वरूपलक्षणमात्रं वदेन्नतु कार्यमपीति, न तथेत्यर्थः।तथाचोपक्रमोपसंहाररूपबाधकोपपत्तेश्च बलिष्ठत्वान्नात्र प्रकरणबलेन स्वरूपज्ञानशेषत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः। ननु वाक्यद्वयानुरोधात् तादृङ्माहात्म्यविशिष्टात्मत्वेनैव रूपेण ब्रह्मज्ञाने पुरुषार्थसिद्धिरङ्गीकार्येत्याकाङ्क्षायां बाधकमाहुः । तच्छब्देत्यादि ॥ तदिति, पुरुषार्थसाधकत्वेन विवक्षितम् । ननु शब्दादपरोक्षमेव भविष्यतीति नैष दोष इत्यत आहुः । साक्षात्कार इत्यादि ॥ तथाच यदि शब्दादपरोक्षं स्यात् तदा, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिर्विरुध्येत। इयं हि काठके वर्तते । तत्र तु मत्वा धीरो न शोचतीति ज्ञानफलमुक्त्वा कथं तज्ज्ञानमित्याकाङ्क्षायां, नायमात्मेत्याद्युक्त्वा, अग्रे, नाविरत इत्यादिना दुराचारिप्रभृतीनां तदज्ञानमुक्त्वा, सदाचारिप्रभृतीनां ज्ञानं भविष्यतीति शङ्कानिरासाय, यस्य ब्रह्म चेतिमन्त्रे, क इत्था वेद यत्र स इत्यनेन ज्ञानदौर्लभ्यमेवोक्तवती। यदि शब्दादपरोक्षं स्यात् तथा न वदेदिति भावः। नन्वेवं सति भक्तिरप्यप्रयोजिकेति तुल्यो दोष इति चेत् तत्राहुः ॥ प्रसन्नमित्यादि ॥ लोकरीत्येति ॥ लोके हि लौकिकः प्रभुः प्रसन्नो दर्शनं ददाति, तथात्रापि भविष्यतीति प्रसादार्थं यतनीयम् । तत्र च भक्तिरेव साधनमिति न तौल्यमिति भावः। एवञ्च यथा श्रुत्यादितौल्ये सदाचाराद्धर्मनिर्णयस्तथाऽत्र लोकात् साधननिर्णयः । तं त्वौपनिषदमिति स्वरूपस्यैव तथात्वादिति । नच तथाप्यश्रौतत्वं प्रसादस्य शक्यशङ्कमिति वाच्यम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमिति * श्रुतौ प्रसादादेव दर्शनकथनात् ॥ श्रुतिश्चेति ॥ श्वेतकेतुविद्योत्तरं सनत्कुमारनारदसंवादरूपा श्रुतिर्भूमरूपात्मज्ञानोत्तरं, पश्यो न मृत्युं पश्यतीत्यादिना पुरुषार्थपर्यवसानं तमसः पारदर्शनात् कथयतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ वाक्यद्वयसार्थक्यावश्यकत्वादिभ्यो हेतुभ्यः ॥ चाहेति ॥ इत्येव निश्चीयत इति शेषः। ननु श्वेतकेतुविद्यायां जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपाद्य तत्रैव

शास्त्रं पर्यवस्यतीति नैवं वक्तुं युक्तमिति चेत् तत्राहुः ॥ तत्त्वमसीत्यादि ॥ अत्र इति ॥ चित्प्रकरणे, सर्वनिर्णयसमाप्तौ चेत्यर्थः । एवमेवान्यत्रापि ज्ञेयम् । बोधनार्थं दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ।

तथाहि । मुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके, द्वा सुपर्णावित्युपक्रम्य ततो द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां जीवस्य द्वितीयज्ञत्वे वीतशोकत्वं साम्योपायनं चोक्त्वा ततस्तस्य प्राणत्वं तज्ज्ञस्य ब्रह्मविच्छ्रेष्ठत्वं चोक्त्वा, सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मेति मन्त्रेणान्तःशरीरे सत्यादिलभ्यत्वं वदति । ततः कथं सत्येनान्तःशरीरे लभ्य इत्याकाङ्क्षायां द्वाभ्यां सत्यप्रशंसापूर्वकं, पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायामित्यनेन तस्य पश्यन्नैकट्यं प्रतिपादयति । तेन पश्यतां सत्येनान्तर्लभ्य इति सिद्ध्यति । ततः पश्यत्त्वं हि दर्शन इति दर्शनमेव पूर्वं कथमित्याकाङ्क्षायां, न चक्षुषा दृश्यते नापि वाचेत्यनेन तपःकर्मादीनां दर्शनसाधनत्वं निषिध्याग्रे ज्ञानेन चेतसा ज्ञेयत्वं प्रतिपाद्य ज्ञानिनः शुद्धसत्त्वस्य माहात्म्यं, तदर्चनं, कामकामाप्तकामयोर्निन्दाप्रशंसे चोक्त्वा, अग्रे, नायमात्मा प्रवचनेनेति मन्त्रेणेतरान्निषिध्य वरणे लभ्यत्वं, वृतस्यार्थे भगवतः स्वतनुप्राकट्यं वदति । तत्र वरणं तानामात्मीयत्वेन स्वीकरणम् । तच्च भक्तेः पूर्वावस्थारूपमिति न तावता फलं सेत्स्यतीति मतान्तरे, नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्यादिना तस्योत्तरावस्थारूपा या बलशब्दप्रतिपाद्या भक्तिस्तया लभ्यत्वं धामप्रवेष्टृत्वं चोक्तवती श्रुतिः । अग्रे च, सम्प्राप्यैनमित्यादिभिः प्राप्तात्मनां प्रशंसां, शाब्दनिश्चयवतां ब्रह्मणा सह मुक्तिं, परस्मिञ्जीवस्यैकीभावं, तत्प्रकारं, वेदनं, फलं चोक्त्वा ब्रह्मविद्योपदेशमधिकारिण उक्त्वोपसञ्जहार । तेन ज्ञाने सति सत्यादिनाऽन्तर्लभ्यो, ज्ञानं चानुग्रहस्य भक्तिरूपत्वे, तस्यां च सत्यामप्रमादादिभिर्धामप्रवेशो, नान्यथा । तस्माद् गुह्यमिदमधिकारिण एव देयमिति फलतीतीहापि काठकवदेव व्यवस्था । एवमेव मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यनेन स्वरूपज्ञानमावश्यकत्वेन विधाय, आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते इत्यादिना तन्निष्ठालक्षणमुक्त्वा, अपरोक्षतावाऽऽविर्भाव इति तदर्थं मध्ये, स यथार्द्रैधाग्नेरित्यादिना माहात्म्यं, तत, एततो, विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यन्तेनात्मत्वं चाह । तेनात्रापि भक्त्यर्थमेव स्फुरत्तावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहरति ।

तीति दिङ्मात्रं प्रसङ्गात् प्रदर्शितम् । प्रकृतमनुसरामः ।

एवं कार्यादिनिरूपकाणामात्मनिरूपकाणां च भक्तावेव तात्पर्यमित्येवं प्रयोजनैक्याद् भगवानेवार्थ इत्यभिधेयैक्याच्च भगवद्भक्त्या एकवाक्यत्वप्रकारो निरूपितः ॥ ४५ ॥

अतः परमुपास्यादिनिरूपकाणां भक्तौ तात्पर्याभावे सर्वेषामेकवाक्यता न स्यात् । तथा सति प्रतिज्ञा हीयेतेत्यतस्तन्निवारणाय तेषां तं वदन्ति ।

एवं कियतीनामेकवाक्यतामुक्त्वा सर्वासामेकवाक्यतां वक्तुं भगवतो रूपाणां संग्रहश्लोकावाह ।

पञ्चात्मकः स भगवान् द्विषडात्मकोऽभूत्
पञ्चद्वयीशतसहस्रपरामितश्च ॥
एकः समोऽप्यखिलदोषसमुज्झितोऽपि
सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूत् ॥ ४६ ॥
निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो
निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ॥
आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः
सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥ ४७ ॥

पञ्चात्मक इति ॥ अग्निहोत्रादिपञ्चात्मकः । तत्साधनदेशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रात्मकः । त्रिविधमन्त्रब्राह्मणोपनिषदात्मकः । पञ्चप्राणरूपभूताद्यात्मकश्च । तेनैतावन्निरूपिकाणां श्रुतीनामेकवाक्यता सिद्ध्यति । अग्रेऽपि तथा । देहे प्रपञ्चात्मकः । ध्यानार्थं प्रादेशमात्रः । आश्रयार्थमङ्गुष्ठमात्रः । स्वामित्वार्थमक्षिस्थितः । फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः

सर्वार्थ इति । तथा पञ्चकोशात्मकश्चोपासनार्थः । तावतापि स-र्वासां नैकवाक्यतेत्यभिप्रेत्याह ॥ द्विषडात्मकोऽभूदिति ॥ द्वादश-सूर्यात्मकः । मासात्मकः । पुरुषात्मकः । अहीनात्मकः । अग्न्यात्म-कश्चेति । अन्येऽपि द्वादशधा भिन्ना ज्ञातव्याः । ततोऽपि प्रका-रान्तरमाह ॥ पञ्चद्वयीति ॥ दिगात्मको देवात्मक इन्द्रियात्मको लीलात्मकः । तथान्ये ये दशात्मकाः स्वयमूह्या अवतारादयः । ततो-ऽप्यपूर्तिरित्यधिकमाह ॥ शतसहस्रपरामितश्चेति ॥ चत्वारो भेदा उत्तरोत्तरमधिका अमिता असंख्याता विभूतिरूपाः सर्वे ज्ञातव्याः । एवं भगवतः सप्तधा रूपभेदा उक्ताः । तेषु भगवान् भिन्न इत्या-शङ्क्याह ॥ एकः समोऽपीति ॥ सर्वेषु रूपेष्वेक एव योगिवत् । प्रादेशाङ्गुष्ठादिमात्रेषु न्यूनाधिकभावमाशङ्क्याह ॥ समोऽपीति ॥ क्वचिदन्यथा प्रतीतिमाशङ्क्याह ॥ अखिलदोषसमुज्झितोऽपीति ॥ ऐ-श्वर्यादितारतम्यमाशङ्क्याह ॥ सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपीति ॥ ऐश्वर्यादि-गुणाः सर्वेषु रूपेषु पूर्णाः । तथा सति कथं वैलक्षण्यप्रतीतिस्तत्राह बहूपमोऽभूदिति ॥ नरवत् प्रादेशवच्छान्तवत् क्रूरवदिति ॥ ४६ ॥

एवं विभूतिमुपपाद्य स्वरूपमुपपादयति ॥ निर्दोषेति ॥ या-दृशं मूलरूपं तादृशमेव सर्वमिति मन्तव्यम् ॥ गुणाः शान्तिज्ञाना-दयः । ते लोके दोषसहिता दृष्टा महतोऽपि । यथा ज्ञानं क्वचित्, तन्न सङ्गवर्जितमिति । तथा तपः क्रोधसहितम् । तथा धर्मो दयारहितः । तथा न भगवति, किन्तु निर्दोषाः पूर्णा गुणा विग्रह-रूपा यस्य । विग्रहपदेन परस्परविरुद्धा अपि लोकदृष्ट्या भास-न्त इति ज्ञातव्यम् । गुणाधीनत्वमाशङ्क्याह ॥ आत्मतन्त्र इति ॥ देहेन्द्रियादीनां कार्यत्वप्रतीतेर्लोकवद्देहेन्द्रियाणि भविष्यन्तीत्याश-ङ्क्याह ॥ निश्चेतनात्मकेति ॥ चकारात् तत्तद्धर्मैरपि हीनः । तर्हि कथमाकारप्रतीतिस्तत्राह ॥ आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति ॥

आनन्दो ब्रह्मवादे आकारसमर्पकः । अत एव पुरुषेष्वपि सर्वान्तर आनन्दमयो निरूपितः । तद्वस्तु सर्वात्मकमिति वदन्नाह ॥ सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मेति ॥ जीवजडान्तर्यामिषु सर्वत्रैव तदनुस्यूतं, कारणत्वादिति तस्य कारणता च निरूपिता ॥४७॥

एवं कियतीनामित्यादि ॥ त्रिविधमन्त्रेत्यत्र मन्त्राणां त्रैविध्यम् ऋग्यजुःसामभेदेन बोद्धव्यम् ॥ भूतादीत्यादिपदेन मात्राग्न्यादयः सङ्ग्राह्याः ॥ प्रादेशमात्र इति ॥ यथा द्वितीयस्कन्धे 'केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् * चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति * इति । स्वरूपध्यानार्थं तथेत्यर्थः ॥ अङ्गुष्ठमात्र इति ॥ यथा काठके, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट * इति । यथा वा तैत्तिरीये, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः * ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुग् * इति । मनुष्यस्य धर्मरूपे हृद्यङ्गुष्ठे च शरीरस्थित्यर्थे तथेत्यर्थः ॥ अक्षिस्थित इति ॥ यथा छान्दोग्ये, उपकोसलविद्यायां, य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपक्रम्य, वामनी भामनीत्युक्तम् । तस्य कर्मफलनियामकत्वाच्चक्षुषश्चक्षुरिति श्रुतेस्तन्नियामकत्वाच्च स्वामित्वमिति तदर्थं तथेत्यर्थः ।

आनन्दमय इति ॥ यथा तैत्तिरीये, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्युक्त्वा, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्युक्तम् । एष ह्येवानन्दयातीति च । सर्वदेहसुखं तत एवेति फलार्थं तथेत्यर्थः ॥ वैश्वानर इति ॥ यथा छान्दोग्ये, यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति । एतस्य शिरसि प्रतिष्ठितत्वञ्च जाबालश्रुतावुक्तम् । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने, वरणायां नास्यां च प्रतिष्ठित इत्युक्ते वरणानास्योः स्वरूपमुक्त्वा तत्स्थानं भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिरित्युक्तम् । एतस्य सर्वार्थत्वं चोक्तच्छान्दोग्यश्रुतावेव स्फुटमिति तथेत्यर्थः । आनन्दमयकोशस्य पूर्वोक्ताद् भिन्नत्वं ज्ञापयितुमाहुः । तथा पञ्चकोशेत्यादि ॥ ते च तैत्तिरीये विरजाहोम उक्ताः । आनन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति शोधनलिङ्गात् तेषां कोशत्वम् । उपासनं

चात्र पुरुषोत्तमत्वेन चिन्तनम् । एकस्मिन् देहेऽनेकरूपेण स्थितेर्वैयर्थ्यपरिहाराय तत्तद्रूपेण नियतमेव कार्यं भगवान् करोतीति ज्ञापनार्थं सर्वत्र प्रयोजननिर्देशः ॥ पुरुषात्मक इति ॥ द्वादशाङ्गो हि पुरुष इति श्रुतेः पुरुषस्य द्वादशात्मकत्वम् ॥ अग्न्यात्मक इति ॥ अग्नीनां द्वादशत्वं क्वचित् प्रसिद्धम् ॥ परामितश्चेत्यत्र परत्वं नियामकत्वम् । यत्किञ्चिन्नियामकताया बहुषु विद्यमानत्वात् ॥ असंख्याता इति ॥ नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनामिति वाक्यादित्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाऽन्येऽपि प्रकारा ज्ञेयाः ॥ विभूतिरूपा इति ॥ भेदा इति शेषः ॥ योगिवदिति ॥ कायव्यूहाविष्टयोगिवत् । तेन भेदेऽपि सामर्थ्यादेवाभेद इति मुक्तिरुक्ता । नन्वेवं सर्वत्र भगवद्रूपता न वक्तुमुचिता । दोषस्यापि तेषु दर्शनादिति हृदिकृत्याहुः ॥ क्वचिदित्यादि ॥ क्वचिज्जीवविशेषेषु, पञ्च पातकिनो, दुष्टचतुष्टयीत्यादौ दोषप्रतीतिमाशङ्क्य, ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितावा उतेति श्रुतेर्दाशकितवादिष्विव तत्रापि दोषाभावमाहेत्यर्थः ॥ अपिः सर्वत्र समुच्चयार्थोऽत्यन्तविरुद्धत्वेऽप्यविरोधबोधनाय ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वेषु रूपभेदेषु ॥ नरवदित्यादि ॥ तथाच, समो मशकेन समो नागेन समः प्लुषिणा सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरिति श्रुतौ नानोपमाकथनात् कार्यसृष्टेर्भिन्नो विलक्षणोऽविलक्षणश्चेति क्रीडार्थं तथा करणेऽपि दोषरहित एवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवमित्यादि ॥ एवं भगवद्विभूतिनिरूपकतया बह्वीनां श्रुतीनामेकवाक्यतानिरूपणार्थं विभूतिरूपमुपपाद्य, उपमेयतुल्यतायां तद्गदोषसम्भवात् तन्निरासाय स्वरूपमुपपादयतीत्यर्थः । ननु मूलरूपं तु पूर्वमुक्तमेवेति पुनः किमर्थं तदुपपादनमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ यादृशमित्यादि ॥ मन्तव्यमिति ॥ युक्तिभिरनुचिन्तनीयम् । तथाचैवं मननार्थं पुनरुपपादनमित्यर्थः । एतेन, पूर्वश्लोकोक्ताखिलेत्यादिविशेषणद्वयेनास्यार्थस्य सिद्धेर्निर्दोषेत्यादिकं पुनरुक्तं भवतीत्यपि निवारितं ज्ञेयम् । एतस्य तदुपपादनार्थत्वात् ॥ अत एवेति ॥ एकदेशिमते अन्नमयमपेक्ष्यान्तराणां पुरुषत्वम् । सिद्धान्ते त्वानन्दमयमपेक्ष्योपरितनानां तथात्वम् । तस्मादेवेत्यर्थः ।

तदिति ॥ आनन्दमयम् ॥ निरूपितेति ॥ आकाशवद् व्यापकं हीत्यनेनोक्ताप्यानन्दस्यानुसीवनेनाऽऽनन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चिता, साऽत्र चका-

देणोक्तेत्यर्थः । तेन यावत्य आकारनिरूपिकाः श्रुतयस्ताः सर्वा नानाप्रकारकमाकारं निरूपयन्त्योऽप्येतादृशमेव प्रतिपादयन्तीत्येकवाक्यतेत्यर्थः । एतेनाखण्डब्रह्मवादस्वरूपमुक्तम् । इदं च दशमे भगवद्वसुदेवसंवादे स्फुटम् ॥ ४७ ॥

एतन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह ।

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमविद्याविनिवृत्तितः ॥
वैराग्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ॥
पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेत् ॥
सत्त्वसृष्टिप्रवृत्तानां दैवानां मुक्तियोग्यता ॥४८॥४९॥

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमिति ॥ गुणोपसंहारन्यायेन श्लोकद्वयोक्तधर्मसंयुक्तं ब्रह्म चेद् विजानीयात् तदा ब्रह्मविद् भवति । ततः कैवल्यं सङ्घातात् पृथग्भावं मोक्षं वा प्राप्नोति । तत्र दृष्टं द्वारमाह ॥ अविद्याविनिवृत्तित इति ॥ पूर्वोक्तज्ञानमविद्यां निवर्तयन्मोक्षं साधयतीत्यर्थः । तज्ज्ञानपरोक्षरूपमिति ॥

विद्यायाः पञ्च पर्वाणि तत्साधनान्याह ॥ वैराग्यमिति ॥ आदौ विषयवैतृष्ण्यम् । ततो नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकः सर्वपरित्यागः । तत एकान्तेऽष्टाङ्गो योगः । ततो विचारपूर्वमालोचनं तप, एकाग्रतया स्थितिर्वा । ततो निरन्तरभावनया परमं प्रेम । एवं साधनसम्पत्तौ पञ्चपर्वा विद्या सम्पद्यते । यया कृत्वा जातसाक्षात्कारस्तं प्रविशेदित्याह ॥ यया विद्वान् हरिं विशेदिति ॥

अत्र स्वरूपयोग्यतारूपमधिकारमाह ॥ सत्त्वेति ॥ ये सात्त्विका दैव्यां सम्पदि जाता विध्युपजीविनः सर्वदा तेषां मुक्तिर्भविष्यति नान्येषामिति ज्ञापितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

एतन्निरूपणेत्यादि ॥ नन्वीदृशं स्वरूपं कारणमिति तत्रैव नि-

रूपणमस्योचितम् । तेनाप्येकवाक्यत्वसिद्धेः । इहेदं कुतो निरूपित- मित्याकाङ्क्षायामेतदाहेत्यर्थः । तथाच ज्ञानमार्गे मुक्तेः प्रनाडीं बोध- यितुमत्रैव तन्निरूपणमित्यर्थः । तां वक्तुमाहुः ॥ गुणोपेत्यादि ॥ गु- णोपसंहारन्यायस्तु साधनाध्यायतृतीयपादे स्फुटः । तत्र च विद्यै- कत्वं प्रतिपादितम् । तथाच केवलं निष्कलादिरूपेण यो जानाति स न ब्रह्मवित्, किन्तु प्रतीकविदेवेति न तस्य श्रुतिविवक्षितफलसि- द्धिरिति ज्ञापनार्थं निरूपणमित्यर्थः । कैवल्यपदस्यैव विवरणं, सङ्घा- तेत्यादि ॥ मोक्षं वेति ॥ भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वेन कस्य चित् साक्षा- न्मोक्षं ददाति, कस्य चित् सङ्घातात् पृथग्भावमेव ददाति । कैव- ल्यस्योभयथापि सिद्धेरित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ मोक्षादिसाधने । मनना- दिविधीनां, येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनः, भक्त्या मामभिजाना- तीत्यादीनां विचारे, तादृशं ज्ञानं न केवलाच्छब्दान्न वा केवलैः सां- ख्यदर्शनाद्युक्तैः साधनैः, किन्तु भक्त्यैवेति हृदि कृत्वाहुः ॥ तज्ज्ञान- मित्यादि ॥ विद्यात्मनि भिदाबाध * इति ह्येकादशे भगवता विद्या- लक्षणमुक्तम् । तच्च पूर्णाया इति ॥

तत्सम्पत्त्यर्थं पर्वाणि विवृण्वन्ति ॥ आदाविद्यादि ॥ विषय- वैतृष्ण्यस्योत्तरेष्वनुसीवनेन तज्जनकत्वात् प्राथम्यम् । तप आलो- चन इतिधात्वर्थविचारेणाहुः ॥ ततो विचारेत्यादि ॥ कृच्छ्रादिनि- वृत्त्यर्थं रूढिं सङ्कोच्याहुः ॥ एकाग्रेत्यादि ॥ तापनीयश्रुतिविचारे- णाहुः ॥ ततो निरन्तरेत्यादि ॥ एतानि भगवच्छक्तिरूपायाः पर्वाणि । मोक्षशास्त्रेषु मुख्यतयैतेषामेव साधनत्वेनोपदेशात् । यत् पुनर्गीता- यां ज्ञानप्रश्नोत्तरे, अमानित्वमदम्भित्वमित्यादिविंशतीनां समुदायो- ज्ञानमित्युक्तं, तज्जीवशक्तिरूपम् । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषा- ऽनुदर्शनादीनां तत्र प्रवेशेन तथाऽवसायात् । अतो न विरोधः । एतेषां पञ्चसु प्रवेशाद्वा । एतच्च साधनाध्यायतृतीयचतुर्थपादयो- र्द्रष्टव्यम् । भक्तिश्चात्र मोक्षार्थं क्रियमाणत्वात् प्रावाहिकी, न तु स्वतन्त्रा निरुपधिप्रेमरूपा । अतः साक्षात्कारं जनयित्वोपक्षीयते । ततः साक्षात्कारेण भगवदिच्छानुरूपं कैवल्यं भवति । तदेतदुक्तं, यया कृत्वेत्यादिना ॥ एतेनोपास्यनिरूपकाणां भजनीयज्ञापकत्वेन, वैराग्यादिनिरूपकाणां भक्तिहेतुनिरूपकत्वेन भक्तावेव तात्पर्यमित्ये- कवाक्यताप्रकारो बोधितः ॥

अत्र स्वरूपेत्यादि ॥ सापि मुक्तिर्न सर्वेषामिति बोधयितुमधिकारिनिरूपकाणामेकवाक्यताप्रकारं च बोधयितुं विद्यायां मुक्तौ वाऽधिकारमाहेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ननु वृथेदमधिकारनिरूपणम् । तीर्थादिभिरनधिकारिणामपि मुक्तिस्मरणादित्याकाङ्क्षायामाहुः ।

अनेनैव प्रकारेण मुक्तिर्नान्येनेति वक्तुं देशादिषट्के तदङ्गे मुक्तिर्भक्तेत्याह ।

तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित् कस्यचिद् भवेत् ॥
कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः ॥ ५० ॥
सेवकं कृपया कृष्णः कदाचिन्मोचयेत् क्वचित् ॥
तन्मूलत्वात् स्तुतिस्तस्य क्षेत्रस्य विनिरूप्यते ॥५१॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य दृढविश्वासतो हरिम् ॥
भजेत श्रवणादिभ्यो यद्विद्यातो विमुच्यते ॥ ५२ ॥

तीर्थादावपीति, द्वाभ्याम् ॥ काश्यादितीर्थेषु मुक्तिः प्रसिद्धा । तत्रान्ते तारकं ब्रह्म व्याचष्टे * इत्यादिवाक्यैः । शुद्धानां ब्रह्मोपदेश इत्यलौकिकोपदेशसाधकत्वं न व्यभिचरति । तदाह ॥ कदाचित् कस्यचिद् भवेदिति ॥ सर्वेषामेवोपदेशोऽस्त्विति चेत्तत्राह ॥ कृष्णप्रसादयुक्तस्येति ॥ प्रसन्नो भगवांस्तद्द्वारा मोचयति, तीर्थादीनां माहात्म्यार्थम् । यथाऽजामिलो नाम्ना । अतः प्रसादार्थं प्रेमान्तानि कर्तव्यानि । ननु कदाचित् प्रेमरहितोऽपि तीर्थे सम्यक्प्रकारेण मुक्तिसूचकेन म्रियत इति चेत् तत्राह ॥ नान्यस्येति ॥ तस्यापि पूर्वमेव साधनसम्पत्तिः सिद्धा, वासनावशात् परं प्राकृतत्वं भगवदिच्छया । तस्मान्न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ५० ॥

तर्हि तीर्थादेः क्वोपयोग इति चेत् तत्राह ॥ सेवकमिति ॥ सेवकमेव पूर्वं तथाभूतं, तत्रापि कृपयैव, तत्रापि कृष्ण एव। कर्ता साधनं व्यापारश्चोक्तः। कालदेशावाह ॥ कदाचित् क्वचिदिति ॥ अनेन कालस्यापि तत एव प्रशंसेति ज्ञापितम्। स्तुतानि तीर्थादीनि भगवदङ्गत्वाद् दैत्यकृतविघ्ननाशकानि भवन्तीति लोकप्रवृत्त्यर्थं मुक्तिसाधकानीत्युच्यन्ते। तत्र स्थित्वा शुद्धे काले साधनानि साधयेदिति ॥ ५१ ॥

अतः केवलतीर्थाद्याश्रयं परित्यज्य यथा भगवति स्नेहो भवति तथा यत्नं कुर्यादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ हरिभजनेऽपि कदाचिन्मोक्षो न भवेदित्याशङ्कां परित्यज्य दृढविश्वासं कृत्वा श्रवणादिभ्यो हेतुभ्यः श्रवणादिभिर्भजेत्। ततो विमुच्यत एवेति पुनरुक्तम् ॥ ५२ ॥

अनेनेत्यादि ॥ तदङ्ग इति ॥ विहिताङ्गे। भाक्तत्वं व्युत्पादयन्ति ॥ काश्यादीत्यादि ॥ 'तत्रान्ते' इति वाक्यं न जाबालादिश्रुतिस्थम्। पाठभेदाद् घ्राणभ्रुवोः सन्धौ तत्स्थाननिर्देशाच्च। किन्तु पौराणमेव। तत्र यद्यप्युपदेश उच्यते, तथापि काशीमाहात्म्ये पापिनां भैरवीयातनाकथनात् तत्र देहान्ते तदैवोपदेशमुक्ती न सिद्ध्यतः। किन्तु पातकान्ते शुद्धौ यदा कदापि कस्यचिदेव, न तु सर्वेषामतो भाक्तेत्यर्थः। ननु भैरवीयातनादिवाक्यानुरोधात् कालसङ्कोचोऽस्तु, परमुपदेशव्यभिचाराभावादुपदेश्यः किमिति सङ्कोच्यत इत्याशयेन, सर्वेषामुपदेशोऽस्त्विति शङ्कायामुपदेश्यसङ्कोचे बीजं वक्तुमाहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥ तथाच यद्येवं न स्यात् तर्हि, यमेवैष इत्यादिश्रुतिर्विरुद्ध्येत। साधनबोधकशास्त्रान्तराणां च वैयर्थ्यं स्यात्। प्रेतादिदर्शनं च तत्र न स्यात्। पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति * इति च विरुद्ध्येत। मोचकसाधनान्तराकरणं च प्रसज्ज्येतेत्यतोऽधिकारिनिरूपणं न मुधेत्यर्थः। सङ्कोचे व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्क्य समाधिं वक्तुमाहुः ॥ कदाचिन् प्रेमेत्यादि ॥ तथाच

प्रत्यक्षस्य तात्कालिकार्थविषयत्वेन मूलानवगाहित्वान्न व्यभिचारः शक्यशङ्क इति भावः ॥ ५० ॥

कृष्ण एवेति ॥ मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् * वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः * एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्यय * इति वाक्येभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ व्यापारश्चोक्त इति ॥ सेवारूपो व्यापारः सेवकपदेनोक्त इत्यर्थः । उपचारप्रकारमाहुः ॥ स्तुतानीत्यादि ॥ तादृशानि भवन्तीत्यतः स्तुतानीत्यन्वयः । तेन प्रशंसानिबन्धना तत्र गौणीत्यर्थः । स्तुतिप्रयोजनमाहुः ॥ तत्र स्थित्वेत्यादि ॥ ५१ ॥

एवमेतदुपपादनप्रयोजनमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अत्र दृढविश्वासं प्रति श्रौतस्य श्रवणादित्रयस्य, भजनं प्रति भगवच्छास्त्रीयस्य तन्नवकस्य साधनत्वं बोध्यम् ॥ तत इति, विद्यात इत्यस्येदं विवरणम् । तथाच पूर्वमविद्यायाः सर्वात्मना निवृत्तिर्द्वारतयोक्ता । इह तु विद्यानिवृत्तिरप्यभिप्रेयत इति पुनः कथनमुभयनिवृत्तौ मोक्षज्ञापनार्थमित्यर्थः । पूर्वं विद्याया उपादेयत्वविचारेण भजनं कर्तव्यमित्युक्तम् । इह तु निवर्त्यत्वविचारेणेति विशेषोऽपि ज्ञेयः ॥५२॥

यद्यनयापि प्रनाड्या मुक्तिस्तर्हि स्वतन्त्रभक्तौ को विशेष ? इत्याकाङ्क्षायां विशेषं वक्तुमग्रिमग्रन्थमवतारयन्ति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेन प्रेमभक्तेः फलमाह ।

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा ॥
सङ्घातस्य विलीनत्वाद् भक्तानां तु विशेषतः ॥५३॥
सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि ॥
ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते ॥ ५४ ॥
मोहार्थशास्त्रकलिलं यदा बुद्धेर्विभिद्यते ॥
तदा भागवते शास्त्रे विश्वासस्तेन सत्फलम् ॥५५॥

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामिति, द्वाभ्याम् ॥ साधनं भक्तिर्मोक्षः

साध्यः । तथापि साधनदशैवोत्तमा । तत्र हेतुः । यो हि मुच्यते स सङ्घातं परित्यज्य ब्रह्मणि लीयते । ब्रह्मभावं वा प्राप्नोति । तस्य स्वरूपानन्दः, स्वरूपेण वाऽऽनन्दानुभवः । स्वतन्त्रभक्तानां तु गोपिकादितुल्यानां सर्वेन्द्रियैस्तथाऽन्तःकरणैः स्वरूपेण चाऽऽनन्दानुभवः । अतो भक्तानां जीवन्मुक्त्यपेक्षया भगवत्कृपासहितगृहाश्रम एव विशिष्यते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नन्वेवं सति साधनफलयोरुत्कृष्टत्वात् कथञ्च सर्वोऽपि न भक्तिमार्गे प्रविशतीति चेत् तत्राह ॥ मोहार्थशास्त्रकलिलमिति ॥ शास्त्राणि यानि भगवच्छास्त्रव्यतिरिक्तानि मोहार्थानि तान्येव कलौ मानमर्हन्ति । अतस्तेषां दर्शनेन बुद्धौ कलिलमुत्पद्यते । तच्चेद् विभिद्यते भगवत्कृपया तदैव भागवते शास्त्रे विश्वासः । एतदुक्तं सर्वथा सत्यमिति । ततस्तदनुसारेण प्रवृत्तः सत्यं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इदानीमित्यादि ॥ प्रेमभक्तेरिति ॥ स्वतन्त्रभक्तेः ॥ साधनदशैवोत्तमेति ॥ स्वतन्त्रभक्तिसाजात्याद् । यत्र मर्यादामार्गीयसाधनदशैव मर्यादामार्गीयफलदशात उत्तमा, तत्र पुष्टिमार्गीयस्वतन्त्रभक्तेः फले स्वरूपे चाधिक्यं किं वाच्यमिति भावः । तदेव विवृण्वन्ति ॥ तत्र हेतुरित्यादिना ॥ ब्रह्मणीति ॥ अक्षरे पुरुषोत्तमे वा ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ भक्तिमार्गे इति ॥ स्वतन्त्रभक्तिमार्गे ॥ सत्फलमिति ॥ सतां सद्दशानामिन्द्रियान्तःकरणानां फलमानन्दाविर्भावरूपमित्यर्थः । एवमेकत्रिंशद्भिः पद्यैः प्रपञ्चमिथ्यात्वेन प्रपञ्चमध्यपातिभगवद्भजनं मिथ्यात्वान्न शुद्धमिति वदन्तः प्रत्याख्याताः । नमो भगवते तस्मा इति श्लोके नमनोपलक्षिताया भक्तेः शास्त्रतात्पर्यगोचरत्वं चैकेन प्रकारेण निरूपितम् ॥५५॥

अतः परं जीवव्यापकत्वेन ये भजनं निराकुर्वन्ति तान् प्रतिवक्तुं सार्द्धद्वादशभिश्चित्प्रकरणमारम्भन्ते ।

एवं सत्प्रकरणमुक्त्वा चित्प्रकरणमाह ।

जीवस्त्वाराग्रमात्रो हि गन्धवद् व्यतिरेकवान् ॥

जीवस्त्विति ॥ तुशब्दः प्रकरणभेदकः । जीवस्यादौ परिमाणमुच्यते ॥ आराग्रमात्र इति ॥ आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुतेः । व्रीहेरग्रभाग आरः । नन्वेतावाँश्चेत् कथं सर्वदेहव्यापिचैतन्योपलम्भस्तत्राह ॥ गन्धवद् व्यतिरेकवानिति ॥ विशेषेणातिरिच्यत इति व्यतिरेको द्रव्यापेक्षयाधिकदेशः । यथा गन्धः पुष्पापेक्षयाऽधिकदेशं व्याप्नोति, तथा चैतन्यगुणः सर्वदेहव्यापीत्यर्थः । गन्धवतः कमलादेरिव वा स्थूलगुणयुक्तः । न तु तदन्यथानुपपत्त्या तावत्परिमाणः । वैदिके शास्त्रे वाचनिक्येव व्यवस्था । नाप्यवान्तरपरिमाणेऽप्यनियतता भवति । यथा भगवतः प्रादेशमात्रस्य अङ्गुष्ठपर्वमात्रस्य हंसाकृतिस्तथा आराग्रमात्र एव हंसाकृतिः ॥

एवमित्यादि ॥ एवमिति ॥ श्रुतिपुराणोक्तप्रकारेण । तेन नश्वरत्वादियुक्त्या यन्मिथ्यात्वमुच्यते तत्प्रस्तावववशादग्रे दूषणीयमिति सूचितम् ॥ जीवस्येत्यादि ॥ स्वरूपस्योत्पत्तेश्च पूर्वं निरूपितत्वादधुना धर्मा एव तस्य वाच्या इति पूर्वं मतान्तरदूषणाय परिमाणमुच्यत इत्यर्थः । आराग्रमात्रश्रुतिः श्वेताश्वतरोपनिषत्पञ्चमाध्यायेऽस्ति । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः * बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट * इति । अत्र बुद्धिगुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वं, स्वगुणेनाराग्रमात्रत्वमुक्तम् । तेन तथेत्यर्थः ।

अत्र बाधकमाशङ्क्याहुः ॥ नन्वित्यारभ्य, इत्यर्थ इत्यन्तम् ॥ तथाचोक्तश्रुत्यग्रिमश्रुतौ, बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु * भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पत * इत्यानन्त्यकल्पनं सामर्थ्यमुक्तम् । तदेव च, व्यतिरेको गन्धवदिति सूत्रे व्यासचरणैर्विवृतमतस्तादृशचैतन्यगुणाङ्गीकारान्न दोष इति भावः । नच व्यतिरेकशब्दोऽभावे प्रसिद्ध इति कथमेवं व्याख्यातमिति वाच्यम् ।

सूत्रापेक्षया प्रसिद्धेर्जघन्यत्वादिति । वतौ कृते गन्धतुल्यत्वं जीवे आयाति । जीवस्यैवात्र प्रकृतत्वान्न तु चैतन्यगुण इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ गन्धवत इत्यादि ॥ इदं चार्थकथनमात्रं, न तु विग्रहः । तथाच विशेषेणातिरेकोऽधिकदेशवृत्तित्वं यदीयगुणस्यासौ व्यतिरेकः । गन्धवानिव व्यतिरेकवान् गन्धवद्व्यतिरेकवानित्यर्थः । एतेन द्वितीयोऽपि धर्म उक्तः । स च स्वयञ्ज्योतिष्ट्वे स्फुटो भवति । मतान्तरं दूषयितुमाहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ तावत्परिमाण इति॥ क्षपणकादयः सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भान्यथानुपपत्त्या शारीरात्मानं देहपरिमाणकमङ्गीकुर्वन्ति । तन्न । उक्तरीत्या तदुपलम्भोपपत्तौ तस्या युक्तेः कदर्यत्वात् । मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यतापत्तेः । नचानित्यत्वं शक्यवचनम् । जातमात्रस्य बालस्य क्षुधातः स्तनपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्याश्च पूर्वानुभूतक्षुन्निवृत्तिकारणभूतानुभवजन्यस्मृतिमन्तरेणानुपपत्त्या तस्यात्मनः पूर्वापरजन्मीयशरीरावच्छिन्नस्यैक्ये सिद्धे तेन चानादित्वेऽनादिभावत्वेन च ध्वंसाप्रतियोगित्वे नित्यत्वस्य सिद्धत्वात् । एवमेव प्रेतादिभिरपि पूर्वजन्मकथाकथनादपि तत्सिद्धेः । तथैव शरीराणां नानात्वात् तत्र सर्वत्रापि पर्यायेणात्मप्रवेशात् सङ्कोचविकाशशालिपरिमाणवत्ताऽपि न साधीयसी । उक्तदोषापादकत्वात् । नापि नानापरिमाणवत्ता । एकस्य लोके नानापरिमाणादर्शनात् । शरीरवदङ्गीकारे सावयवत्वापत्तेरनिवार्यत्वात् । तथा सति तद्वदेवानित्यताया अप्यापत्तेश्च । तदेतदुक्तम् ॥ न तु तदन्यथानुपपत्त्या तावत्परिमाण इति ॥

नैयायिकादयस्तु पूर्वोक्तयुक्तिभिः परिमाणान्तरं निरस्य व्यापकत्वमङ्गीकुर्वन्तो युक्त्यन्तरमप्याहुः । तथाहि । देशान्तरे यद् द्रव्यमस्मदङ्गयोगायोत्पद्यते, तत्रास्मददृष्टं कारणत्वेन वक्तव्यम् । अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणं वर्तते । अतो विभुत्वसिद्धिः । किञ्च । आत्मनोऽणुत्वे ज्ञानेच्छादीनामतीन्द्रियत्वापत्तिः । अणुगुणानामतीन्द्रियत्वनियमात् । अणूनामप्रत्यक्षत्वादहमितिप्रत्यक्षापलापप्रसङ्गाच्च । किञ्च मनसोऽप्यणुत्वेन तद्द्वयसंयोगे द्रव्यान्तरारम्भप्रसङ्गः । इन्द्रियमनःसंयोगदशायामात्ममनःसंयोगविघट्टनेन ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गश्चातो व्यापको जीव इत्याहुः ।

तदविचारचारु ।प्रत्यात्मनियतभोगानुपपत्त्यादिदूषणग्रासात्

तथाहि । सर्वेषांविभुत्वेन सकलमूर्तद्रव्यसंयोगितयासकलेन्द्रियमनःशरीरादिसंयोगः सर्वेषामवश्यं वाच्यः । तथा सति सर्वेषामेव सर्वभोगे बाधकाभावात् प्रत्यात्मनियतभोगानुपपत्तिः । नच विभुविशेषगुणानामसमवायिकारणप्रादेशिकत्वनियमाद् यद्देशावच्छेदेनात्ममनःसंयोगस्तद्देशावच्छेदेनैव भोग इति व्यापकत्वेऽपि न भोगनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात् । एकेनाम्रफलभक्षणे मुखावच्छेदेनाम्रं भक्षयामीतिवद् देवदत्तशरीरावच्छेदेनाऽहं भुञ्ज इति प्रत्येकं सर्वेषामनुभवापत्तेरनिवार्यत्वात् । पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेतिवद्देवदत्तशरीरे मे सुखं यज्ञदत्तशरीरे मे दुःखमितिज्ञानापत्तेश्च । एकस्यात्मनः सर्वत्र सत्त्वेन तत्तन्मनःसंयोगादिदेशे जातानां ज्ञानानामेतत्समवेतत्वात् । तेन तेन मनसा तत्तदनुव्यवसाये बाधकाभावात् सर्वेषामेव सर्वज्ञतापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । मानाभावात् । एकात्मवादप्रसञ्जकत्वेन सिद्धान्तहानिप्रसङ्गाच्च । यदि च किञ्चिददृष्टादिकं प्रतिबन्धकत्वेन कल्पयित्वा स्वशरीरमात्रावच्छेदेन भोगोऽङ्गीक्रियते तदा देहपरिमाणात्मापत्तेर्दुर्वारत्वाद् व्यापकत्वनित्यते दत्ततिलाञ्जली स्याताम् । अतस्तयोर्निर्वाहाय शरीरान्तरावच्छिन्नोऽपि भोगोऽस्याऽवश्यमङ्गीकार्यः। तथाच सति प्रत्यक्षविरोधः, सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तिस्त्रैलोक्यसङ्करापत्तिश्च स्यादित्युभयतस्पाशा रज्जुः। किञ्च । देवदत्तशरीरावच्छेदेनाम्रे भक्षिते यज्ञदत्तशरीरावच्छिन्नस्य तस्याऽहमाम्रं भक्षितवानिति स्मरणापत्तिः सुतरां दुर्वारैव। अनुभवस्मरणयोरेकप्रदेशावच्छेद्यत्वनियमाभावात् । नेत्राभ्यामद्राक्षं कराभ्यामस्पृशमित्यादिस्मरणानां स्वजनकानुभवदेशं नेत्रादिरूपमनादृत्यैव हृदये जायमानत्वात् । यमद्राक्षं तमन्तः स्मरामीत्यनुव्यवसायात् । नाप्यनुभवस्मरणयोरेकशरीरावच्छेद्यत्वनियमः । तस्याप्यसाम्प्रतत्वात् । पूर्वजन्मीयानुभवजन्यस्य स्मरणस्य पूर्वशरीरमनादृत्यैव शरीरान्तरेऽप्येकात्मवृत्तित्वमात्रेणैवाङ्गीकारात् । अथ तत्रातिवाहिकस्यैव सत्त्वान्नास्ति नियमभङ्ग इति चेन्न । प्रयागे मृतस्येन्द्रप्रस्थादौ जातस्य जातिस्मरस्य, अन्यत्र मृतस्य स्रुघ्ने प्रेतभावेन वसतश्च प्राग्जन्मसम्बन्धिमित्रकलत्रादिदर्शनादिना यत् प्राग्जन्मस्मरणं तदनुपपत्तेः । आतिवाहिकावच्छिन्नस्य तस्यात्मप्रदेशस्य इन्द्रप्रस्थे स्रुघ्ने चाभावात्। आत्मनस्तं प्रदेशमनादृत्य आतिवाहिका-

ऽवच्छिन्ने यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्रदेशे स्मरणाङ्गीकारे स्मरणस्यातिवाहिकसमवेतत्वापत्तिः। आत्मसमवेतत्वगमकस्य बलीयसोऽनुपपद्यमानत्वात्। किञ्च। अदृष्टस्यापि तथात्वापत्तिः। अन्यथा भूमौ कृतेन यज्ञादिना सर्वस्मिन्नात्मन्यदृष्टोत्पत्तावातिवाहिकान्तरेण स्वर्गादिभोगो निराबाधो जीवतामपि स्यात्। नचातिवाहिकदौर्लभ्यम्। मुक्तजीवातिवाहिकानां बहूनां विद्यमानत्वात्। द्विधात्रिधाच्छिन्नगोधाशरीरचाञ्चल्यादौ प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यावश्यकत्वेन तत्र च गोधाशरीरनिष्ठमनःसंयोगकल्पनवदत्राप्यातिवाहिकान्तरसम्बन्धस्य शक्यवचनत्वात्। नचातिवाहिकस्याऽनित्यत्वादस्ति दौर्लभ्यमिति वाच्यम्। तथापि देवाद्यातिवाहिकेनादृष्टाकृष्टातिवाहिकान्तरेण च भोगापत्तेरनिवार्यत्वात्। किञ्च। अदृष्टनियमस्यानुपपत्तिः। अदृष्टस्य कर्मनियम्यत्वेन प्रयत्नस्य चात्ममनःसंयोगनियम्यत्वेन संयोगस्य च सर्वेषामात्मनां सर्वेषां मनःसु सत्त्वात् तयैव प्रनाड्या सर्वेष्वेव सर्वादृष्टानां सुवचत्वात्। नच विलक्षणमनःसंयोगादिना दोषः परिहर्तुं शक्यः। कारणवैलक्षण्यमन्तरेण मनःसंयोगवैलक्षण्यस्याशक्यवचनत्वात्। अथ कार्यैकोन्नेयं तद्वैलक्षण्यमितिचेत्। अस्तु तथा, तथापि नाकस्मिकमिति कारणं तु वाच्यमेव। तत्रान्यस्य वक्तुमशक्यत्वादीश्वरेच्छैव चेद्वैलक्षण्यहेतुत्वेनाद्रियते, तदैक एव भुङ्क्तां, नान्ये, अनेन कर्मणाऽस्यैवादृष्टमुत्पद्यतां नान्यस्येत्येवमीश्वरेच्छयैव व्यापकात्मनां भोगनियमनवद् देशान्तरस्थमयमनेन प्रकारेण भुङ्क्तामित्येवमण्वात्मवादेऽपि भोगनिर्वाहसिद्धौ देशान्तरेऽदृष्टवदात्मसंयोगाङ्गीकारेण व्यापकत्वसाधनं जघन्यमेव। किञ्च व्यापकत्वे जीवानामीश्वरनियम्यत्वं न स्यात्। महत्त्वेन नित्यत्वेन चाभिमानसम्भवात्। चेतनत्वादिना तौल्यप्रतिसन्धानेन भगवति सर्वोत्कृष्टत्वाद्यनङ्गीकारस्यापि सम्भवाच्च। अतस्तन्निर्वाहायाप्यणुत्वमेव जीवस्याङ्गीकार्यम्। सकलशरीरव्यापिचैतन्योपलम्भस्तु चैतन्यस्य विसर्पिगुणत्वाङ्गीकारादप्युपपन्नः। नच विसर्पिगुणत्वमेवासिद्धमिति वाच्यम्। तस्य प्रस्थानरत्नाकरे गन्धनिरूपण उपपादितत्वाद्, भाष्ये विद्वन्मण्डने चोपपादितत्वाच्च। नन्वात्मनामणुत्वे सुखाद्यप्रत्यक्षापत्तिः। गुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य तन्त्रत्वात्। अन्यथा परमाणुरूपादेरपि प्रत्यक्षं स्यादिति

चेन्न । योग्यताया एव तन्त्रत्वात् । अन्यथा व्यापकात्मवादेऽप्यदृष्टादिप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारैव स्यात् । महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् । नच परमाणुरूपादिप्रत्यक्षापत्तिः । अनुद्भूतत्वेनायोग्यत्वात् । वस्तुतस्तु जन्यसुखादीनां नात्मधर्मत्वम् । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेतिश्रुतावितिशब्देन सर्वेषां तादृशां सङ्ग्रहात् । अतो योग्यताया एव तन्त्रत्वमिति निश्चयः । एतेनैवाणुगुणानामतीन्द्रियत्वनियमोऽप्यपास्त एव । नचाहमिति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । तस्य देहादिसंवलितविषयत्वात् । स्थूलत्वादिसामानाधिकरण्यभानेन तस्य भ्रमरूपत्वाच्च । अशरीरस्यायोगिनस्तथा प्रत्यक्षे मानाभावात् । योगिनस्तु योगजधर्मप्रत्यासत्याऽलौकिकप्रत्यक्षस्यातीन्द्रियविषयत्वेनाणुत्वाबाधकत्वात् । अनागतमतीतञ्च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिन * इति श्रीभागवतवाक्यात् । नाप्यण्वोरात्ममनसोः संयोगे द्रव्यान्तरारम्भप्रसङ्गः । विजातीयत्वात् । अणुद्वयसंयोगेन द्रव्यारम्भपक्षस्य श्रुतिविरुद्धत्वेनानादरणीयत्वाच्च । नापि ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । आत्मा मनसा संयुज्यते इत्यस्याः प्रक्रियाया अनङ्गीकारात् । किन्तु, अधिष्ठानं तथा कर्ता * इति वाक्याद्दैवेनान्तर्यामिणा जीवेन च मनोऽधिष्ठानात् सहायेन तत्तत्कार्ये मनः प्रेर्यते, तेन चेन्द्रियं प्रेर्यते, तदिन्द्रियदेवता च तत्रानुकूलीभवति, तदा बहिर्विषयसन्निकर्षाज्ज्ञानोत्पत्तिरित्येवं प्रस्थानरत्नाकरे वक्ष्यमाणया प्रक्रियया सुखेन तदुत्पत्तिसम्भवात् । अणुत्वबोधकश्रुतीनां दुर्ज्ञेयताभिप्रायकत्वं तु, बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु * भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत * इत्यादिश्वेताश्वतरश्रुतौ विशेषनिर्देशादेव निरस्तम् । अन्यथा, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इतिवदणुत्वमात्रं वदेन्न तु साम्यं प्रदर्शयेत् । उत्क्रान्तिचरणविरोधादपि तथा । नच लिङ्गशरीरक्रियामादायात्मनि क्रियोपचर्यत इति वाच्यम् । इन्द्रियाणां लिङ्गान्तःपातित्वात् । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादिश्रुतौ जीवोत्क्रमणोत्तरं प्राणचक्षुराद्युत्क्रमणकथनविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । इत्यण्वात्मवादः । प्रकृतमनुसरामः ।

एवं यौक्तिकं दूषयित्वा अलौकिके प्रमेये श्रुत्युक्तमेवादरणीयमित्याशयेनाहुः ॥ वैदिक इत्यादि ॥ अत एव व्यासचरणैः शब्दा-

नुरोधेनैव सर्वत्र निर्णयः क्रियत इति तथेत्यर्थः । नन्वाराग्रपरिमाणमप्यवान्तरपरिमाणमेवेत्यनित्यत्वापत्तिर्दुर्वारेत्यत आहुः ॥ नापीत्यादि ॥ तथाचायं यौक्तिकशास्त्र एव दोषो, न श्रौत इति भावः । ननु, पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः * पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशद् * इति पुरप्रवेशाय हंसरूपकथनात् पुरां च नानाविधत्वेन स्वल्पासु तासु कथमङ्गुष्ठमात्रस्य प्रवेश इति नेदं युक्तमित्यत आहुः ॥ आराग्रेत्यादि ॥

ननु नित्यः सर्वगतस्थाणुरिति वाक्याद् व्यापको भावेष्यतीत्याशङ्क्याह ।

व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥
आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥ ५७ ॥

व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्येति ॥ भगवदावेशे भगवद्धर्मा व्यापकत्वादयस्तत्र श्रूयन्ते । न तु जीवो व्यापकः ।

ननु वेदे, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वाक्यादाराग्रमात्रत्वं न वास्तवमिति चेत् तत्राह ॥ आनन्दांशाभिव्यक्ताविति ॥ ब्रह्मत्वेऽपि नाधिकपरिमाणता वक्तव्या । अण्वपि ब्रह्म व्यापकं भवति । यथा कृष्णो यशोदाक्रोडे स्थितोऽपि सर्वजगदाधारो भवति । तथा जीवस्याप्यानन्दांशश्चेदभिव्यक्तस्तदा तस्मिन् ब्रह्माण्डकोटयो भवन्ति । अत एव परिच्छेदेऽपि व्यापकत्वसिद्धेर्न तदनुरोधेनाधिकपरिमाणत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह ॥ परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तदिति ॥ अलौकिकेषु धर्मेषु प्रमाणमेवानुसर्तव्यं, न तु लौकिकी युक्तिः। अतो व्यापकत्वेऽपि नाराग्रमात्रत्वं दोषाय ॥५७॥

नन्वित्यादि ॥ भवत्वेवमणुत्वं, तथाप्याकाशवत् सर्वगतश्च

नित्य इत्यादिश्रुतिषु व्यापकत्वस्यापि श्रवणाच्छ्रुत्योर्विरोधे गीतया निर्णय उचित इत्याशयेनाऽऽशङ्क्याहेत्यर्थः । नन्वेवं युक्तमेव चेद्व्यापकत्वं, तदाऽणुत्वसाधनमनर्थकमेवेत्यत आहुः ॥ भगवदित्यादि ॥ तथाच यथाऽयोगोलकस्य दाहकत्वेऽपि, नायोरूपेण तथात्वमेवं जीवरूपेणास्य न व्यापकत्वमतो नाणुत्वसाधनं व्यर्थमित्यर्थः ॥ आनन्दांशेत्यादि ॥ तथाच ज्ञाने सति श्रुत्या ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यते । तच्चानन्दांशाभिव्यक्तौ भवतीति तस्यैवायं धर्मो, न चिदंशस्येति, नाणुत्वस्यावास्तवत्वं शक्यशङ्कमित्यर्थः । नन्वेवं व्यापकत्वे तद्विरुद्धस्याणुत्वस्यापायाद्वास्तवत्वमेव सिद्ध्यतीति घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेत् तत्राहुः ॥ ब्रह्मत्वेऽपीत्यादि ॥ अत इति ॥ आनन्दांशधर्मस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य तदाभिव्यक्तत्वात् ॥ तदनुरोधेनेति ॥ ब्रह्मत्वकथनानुरोधेन ॥ तस्य तदिति ॥ तत् परस्परविरुद्धं धर्मद्वयं तस्य ब्रह्मण इति ब्रह्मत्वे उभयं वास्तवमित्यर्थः । ननु लोकविरुद्धमेतदिति चेत् तत्राहुः ॥ अलौकिकेष्वित्यादि ॥ एवमेको धर्मो विचारितः ॥ ५७ ॥

अतः परं जीवस्य प्रकाशकत्वदर्शनाद्वक्ष्यमाणवाक्यानुरोधाच्च तेजस्त्वं ये मन्वते तान् दूषयितुं प्रकाशकत्वं विचारयन्ति ।

धर्मान्तरमाह ।

प्रकाशकं तच्चैतन्यं तेजोवत्तेन भासते ॥
न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यं न प्रकाश्यं च केनचित् ॥
योगेन भगवद्दृष्ट्या दिव्यया वा प्रकाशते ॥ ५८ ॥

प्रकाशकं तच्चैतन्यमिति ॥ प्रकाशकं तत्तद्रूपं, तस्य चैतन्यगुणो वा, तेन तेजोवद् भासते । ततो ज्योतिःप्रयोगः । वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिरिति * । यथा, चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिरिति * । नैतावता तेजःप्रकृतित्वम् । तेजसोऽपि ब्रह्मप्रकृतित्वादेव तथात्वम् । अत एव न रूपवत्त्वादिकमाशङ्कनीयम् ॥

लोकप्रमाणागोचरत्वं धर्ममाह ॥ न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यमिति ॥

रूपाद्यभावात् सन्निकर्षाभावाच्च । यं न स्पृशन्ति न विदुरिति * वाक्यात् ॥ नापि केनचित् प्रकाश्यम् ॥ यथा सूर्येण प्रकाशितो घटश्चक्षुषापि गृह्यते । न तथेन्द्रियग्रहणार्थं किञ्चित् प्रकाशकमस्तीत्यर्थः । ननु तर्हि, पश्यतां सर्वलोकानामित्यादि * कथमुपपद्येतेतिचेत् तत्राह ॥ योगेनेति ॥ त्रेधा तद्दर्शनम् । योगेन साधितं मनः पश्यति । दृष्टिस्तु या भगवन्तं पश्यति, दिव्या ज्ञानदृष्टिश्च या तया । नान्यथा तद्दर्शनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

धर्मान्तरेत्यादि ॥ प्रकाशकं तच्चैतन्यमित्यत्र प्रथमपक्षे, तदिति भिन्नं पदम् । चैतन्यपदस्य, तेजोवदित्यनेनान्वयः । द्वितीयपक्षे समस्तम् । शेषं स्फुटम् । नन्वस्त्वेवं, तथापि पक्षद्वयं किमित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायां स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुत्या, गुणाद्वालोकवदिति सूत्राच्च पक्षद्वयं सम्भवतीति व्याख्यानमुखेन तदाहुः ॥ प्रकाशकमित्यादि ॥ तथाच प्रकाशकत्वाज्ज्योतिःपदवाच्यत्वाच्च तेजःप्रकृतित्वं नेत्यर्थः । तत्र सन्देहनिवृत्त्यर्थं तत्र प्रमाणमाहुः ॥ तेजसोऽपीत्यादि ॥ तमेव भान्तमिति श्रुतेरित्यर्थः । ननु प्रकाशकत्वेन भास्वररूपवत्त्वेन व्याप्तिदर्शनात् तत्रापि तदापत्त्या तेजस्त्वं दुर्वारमिति चेत् तत्राहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ श्रुतिविरोधादेव तथा नाशङ्कनीयमित्यर्थः ।

लोकेत्यादि ॥ ननु युक्तिविरोधे कथं केवलं श्रौतमादरणीयमित्याशङ्कायां युक्तिं हृदि कृत्वा लोकप्रमाणागोचरत्वं धर्ममाहेत्यर्थः । तथाच यदि तस्य रूपवत्त्वं स्याल्लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वं स्यात् । रूपवत्त्वेन लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वेन व्याप्तेः । अतोऽत्र तदभावादलौकिके श्रौतमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु कथं लौकिकेन्द्रियाग्राह्यत्वमित्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ तथाच यदि तदुभयं स्यात् प्रत्यक्षं स्यात् । तदभावात्, पराञ्चि खानीति श्रुतेश्च तथेत्यर्थः । आदिपदं स्पर्शरसगन्धशब्दसङ्ग्राहकम् । सन्निकर्षाभावे स्मृतिरूपमपि मानमाहुः ॥ यं नेत्यादि ॥ यं न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः * अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत् तं नतोऽस्म्यहम् * इति षष्ठस्कन्धे नारदोपदेशे भगवतो मनआदिस्पर्शनिषेधाज्जीवस्यापि सजातीयत्वेन ब्रह्मगुणसारत्वात् तत्रापि संयोगाख्यस्पर्शविशेषस्याभावात् सन्निक-

र्षाभाव इत्यर्थः । एवञ्च जीवे परिमाणं संख्या पृथक्त्वं दैशिकपर-त्वापरत्वे परिवर्तनादिक्रिया प्राणधारणप्रयत्नः स्वप्ने प्रकाशकत्वं लौकिकेन्द्रियाग्राह्यत्वं सत्ता विसर्पिचैतन्यं चेति गुणा भगवदिच्छया सृष्टौ भवन्ति । मोक्षे त्वानन्दाभिव्यक्तौ व्यापकत्वमपि प्रादुर्भवति । परममुक्तौ भगवता ऐक्ये प्रयत्नान्ताः षड् निवर्तन्त इति बोध्यम् । संयोगस्य तु स्पर्शेऽन्तर्भावो द्वितीयस्कन्धे, वस्तुनो लघुकाठिन्य-मित्यस्य सुबोधिन्यामुपपादितः । स च प्रस्थानरत्नाकरे तत्त्वविवेके प्रदर्शितोऽस्माभिरिति ततो बोध्यः । एतेन, आत्ममनःसंयोगोऽहमिति-प्रत्यग्वित्तिजनकत्वेन यो वैशेषिकादिभिरङ्गीक्रियते सोऽपि श्रुति-स्मृतिविरोधाद् अहमिति लौकिकप्रत्यग्वित्तौ देहस्य तत्संवलितस्य भावेन तस्य विविक्तात्मविषयभावाच्च न विविक्तात्मबोधकः । तस्य तथात्वाङ्गीकारे योगादिसाधनवैयर्थ्यापत्तेरनुभवविरोधाच्चेति बोधितम् । अतः परं, केचन बाह्या ज्ञानरूपस्य प्रकाशस्य मदशक्ति-वत् परमाणुपुञ्जधर्मत्वं स्वीकुर्वन्ति, तद् दूषयितुमाहुः ॥ नापीत्या-दि ॥ अयमर्थः । ज्ञानं यस्य धर्मः स पुञ्जो बाह्यश्चेन्मृतशरीरेऽपि ज्ञान-मुपलभ्येत । अत आन्तरो वाच्यः । सोऽपि केशाणुकन्यायेन दृश्य-श्चेद् यदाकदाचित् प्रकाश्योऽपि स्यात् । तथा सति तत्प्रसिद्धिरपि स्यात् । यतो नैवम्, अतो न तथेति । अतो ज्ञानधर्मा इतराप्रकाश्य आत्मा अतिरिक्त एव, न तु परमाणुपुञ्ज इति ॥ तर्हीति ॥ योग्यता-सन्निकर्षसंस्कारकाभावेन लौकिकप्रमाणागोचरत्वे ॥ त्रेधेत्यादि ॥ अत्रैवं बोध्यम् । ब्रह्मवादे प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वेन सच्चिदानन्दात्मक-त्वं, तथा, घ्राणं च गन्ध इत्यादिवाक्यानुरोधात् सजातीयग्राहकत्वं च नियतम् । एवं सति लौकिकेन्द्रियैर्यल्लौकिकं गृह्यते तत् सदंशेन सदंशस्य ग्रहणम् । तस्य बाह्यत्वात् । यत्र पुनर्योग्यस्य सतः स्पा-र्शनादिसम्भवेऽपि न चाक्षुषं, यथा, अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपेषु सत्स्वपि * इत्यादौ, तत्र मायया दोषान्तरेण वा विषयावरणे अ-न्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनमापतति, चक्षुरावरणे स्वस्यान्यदर्शनमापत-तीत्युभयोपपत्त्यर्थं ज्ञानांशस्यावरणमङ्गीकार्यम् । तथा सति चक्षुषि ज्ञानांशः किञ्चिदावृत इति ज्ञानात्मकं प्रतिबिम्बं शिरोभागेन गृह्णा-ति । यथा सदात्मकस्यैवत्तिरोभावे तैमिरिकस्तद्वत् । सदंशोऽस्ती-ति तदानीमपि सदात्मकं वस्त्वन्तरं गृह्णातीत्येवं ज्ञानचक्षुःसिद्धिः ।

एवमान्दरूपं चक्षुरानन्दांशं गृह्णातीत्यपि बोध्यम् । एवं सति प्रकृते योगेन साधितं मनो यदा भवति तस्य ज्ञानांश उत्कृष्यत इति तादृशं मनः पश्यति । परमन्तरेव । एवं मां सर्वे पश्यन्त्विति भगवदिच्छया यदा दृष्टेर्ज्ञानांश उत्कृष्यते, भक्त्या वा आनन्दांशस्तदा सा दृष्टिर्भगवन्तं पश्यतीति तादृशी जीवमपि पश्यति । आनन्दांशप्राकट्ये ज्ञानस्यापि प्राकट्यात् । एवमेव दिव्यापि । उक्तवाक्ये सर्वलोकपदेन देवादय एवोच्यन्ते । वृत्रवधे दिव्यदृष्टीनां तेषामेव सन्निधानात् । चैद्यवधे तु मनुष्या अपि । भगवदूद्रष्टृत्वात् । दृष्ट्या दर्शनं बहिर्ज्ञेयम् । एवं दर्शनसाधनकथनेन पूर्वोक्तं ब्रह्मांशत्वं दृढीकृतम् ॥ ५८ ॥

अतः परं परमतं दूषयन्ति ।

एवं स्वमते जीवस्वरूपमुक्त्वा, एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् * इति वाक्याद् ब्रह्मप्रतिबिम्बो ब्रह्माभासो वा जीव इतिं कश्चिन्मन्यते, तन्मतनिराकरणायाह ।

आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा ॥
आनन्दांशतिरोधानात् तत्तद्वत्तेन भासते ॥ ५९ ॥

आभासप्रतिबिम्बत्वमिति ॥ यद्यपि तद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् । तेनैकं ब्रह्मैव नानारूपं चन्द्रवद् दृष्टान्तेनोच्यते । एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थो, न प्रतिबिम्बत्वम् । प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरित्यत्रापि तथा । रूपस्पर्शादियुक्तस्य द्रव्यस्य रूपमात्रोपलम्भः प्रतिबिम्बः । क्रियायाश्च । न तु धर्मस्पर्शो वा । तथा सति जलेन्दुस्तं प्रक्षिप्य तं स्पृशेत् । तत्र स्वाधारस्वभावानुविधायित्वे सति संमुखस्थितार्थानुविधायित्वेन प्रतीतियोग्यो हि प्रतिबिम्बः । स चेतरविलक्षणः । अतः प्रतिबिम्बरूपमेकं भगवतः स्वतन्त्रमिति मन्तव्यम् । तत्रापि मानाद्यभावात् तदर्थं प्रयत्नाकरणात् । अत एव

समो मशकेन समो नागेनेति श्रुतेः सर्वानुविधायकत्वमपि सङ्गच्छते। अतो मूलसेकः शाखायामपि गच्छतीतिवत् प्रतिबिम्बेऽपि तथा भानमस्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेत्योच्यते। आभासत्वं प्रतिबिम्बत्वं न तु मुख्याभासवत् तस्यालीकं स्वरूपमित्यर्थः । यदस्ति यन्नास्तीति वाक्याद् भगवतः सर्वं रूपमुपपद्यते, न त्वन्यस्येति भावः । यथा महाराजस्य सर्वरूपं सर्वा च कृतिर्न दोषाय ॥

आभासप्रतिबिम्बत्वे प्रयोजकं रूपमाह ॥ आनन्दांशतिरोधानादिति ॥ जीवरूपं तत् । एतत्तिरोधानाज्जीवत्वं भासते । तेन आनन्दांशेनाविर्भूतेन युक्तं यत् तद्वद् ब्रह्मवदवभासते इत्यर्थः । अंशद्वयस्य विद्यमानत्वात् । सदंशस्फूर्तावाभासत्वम् । उभयोः स्फूर्तौ प्रतिबिम्बत्वम् । त्रितयस्फूर्तौ ब्रह्मत्वमिति निर्णयः । न तु लौकिकाभासत्वम् । तथा सति अलीकता स्यात् ॥ ५९ ॥

एवमित्यादिना ॥ कश्चिदिति ॥ मायावादी ॥ आहेति ॥ तद्वाक्याशयमाहेत्यर्थः । ननूक्तवाक्यस्य प्रकरणावरुद्धत्वेन जीवबोधकत्वान्मतान्तरीयप्रतिबिम्बरूपत्वं कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याकाङ्क्षायां बलिष्ठोपपत्तिबलेन जीवाबोधकत्वाद्, ग्रहिलतया तथाङ्गीकारेऽपि दूषणान्तरग्रासाच्च नाङ्गीक्रियत इत्याशयेनाहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ यद्यपि तद्वाक्यं जीवप्रकरणावरुद्धं, तथापि तद् ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः। तत्र हेतुः ॥ तेनेत्यादि ॥ तथाच यदि श्रुतिर्जीवस्य तादृशप्रतिबिम्बरूपत्वमभिप्रेयान्मुखमेव दृष्टान्तीकुर्यान्न तु चन्द्रमतस्तथेत्यर्थः । कथमेवं विनिगम्यत इति चेदुच्यते । इदं वाक्यं ब्रह्मबिन्दूपनिषदि वर्तते। तत्र च, मनो हि द्विविधं प्रोक्तमित्युपक्रम्य शुद्धमनसः स्वरूपं, शुद्धे मनसि ब्रह्मसम्पत्तिरूपं फलं चोक्त्वा तादृशमनःसिद्ध्यर्थं स्वस्य ब्रह्मात्मभावनारूपं साधनमुपदिशन्ती श्रुतिः, स्वरेण सन्धयेद् योगमित्यादिमन्त्रत्रयेण ज्ञेयब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा तद्विरुद्धधर्मवतो ज्ञातुः कथमुक्तरूपब्रह्मणाऽभेदो भावयितुं शक्य इत्याकाङ्क्षायां, न निरोधो न चोत्पत्तिरिति मन्त्रेण ज्ञातुर्विरुद्धधर्माध्यासं निवार्यत्वायोक्त्वा, एक एवात्मा मन्तव्य इति मन्त्रेण ज्ञातुः स्वरूपं जन्माद्यभावायोक्ता

विरुद्धधर्माभावेऽस्तु साजात्यं, न त्वभेद इत्यभेदभावना न युक्तेति शङ्कायां जीवस्य तदभिन्नत्वाय ब्रह्मस्वरूपं वदति । एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः * एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् * इति । दृशधेत्यपि क्वचित् पाठः । अर्थस्तु, एक एव भूतात्मा परमेश्वरो भूते भूते प्रतिशरीरं व्यवस्थितः । विशेषाकारेण अंशेनाऽवस्थितः सन्नेकधा बहुधा चैव दृश्यते । एकस्यानेकधावस्थाने दर्शने च दृष्टान्तमाह । जलचन्द्रवदिति । यथा जले चन्द्रमा अंशुरूपेण अंशेन स्थित एकधा चन्द्ररूपेण, बहुधा अनेकसंख्याकम्पादिविशिष्टरूपेण च दृश्यते । तथाच नानात्वदर्शनेऽप्यंशांशिनोरभेदात् साजात्याच्च ब्रह्माभेदभावना जीवस्य युक्तेत्यर्थः । एवं सति अत्रैकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थः सिद्ध्यति । किञ्चैतन्मन्त्रोत्तरमन्त्रे जीवस्य च नभोपमत्वमुक्तम् । तदपि प्रतिबिम्बरूपतायां न सङ्गच्छेत । तस्यालीकत्वात् । नचावच्छिन्नवादस्य तन्मन्त्रे सिद्धेरंशत्वकथनमप्यसङ्गतमिति वाच्यम् । तस्मिन् मन्त्रे जीवस्य स्थानत्रयातीततायां ब्रह्मभावापन्नतामात्रपरामर्षात् । पूर्वमन्त्रेण तथा निश्चयात् । अन्यथा विरोधापातात् । प्रदेशत्वादरणे श्रुत्यन्तरविरोधादीनामग्रे वाच्यत्वात् । अतोऽत्र ब्रह्मण एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थ इति निश्चयः । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । तदेतदुक्तम्, एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थो न प्रतिबिम्बत्वमिति ॥ नन्वस्त्वंशप्रवेशस्तथापि तत्र मण्डलकलङ्कादेरप्रवेशात् प्रातीतिकानां तेषां त्वलीकतैवेति सैव दृष्टान्तार्थोऽस्त्विति चेत् । सुबुद्धिरसि !! तावतापीदानीमायुष्मता युक्त्या व्यवस्थाप्यमानानां व्यापकत्वादीनां केषाञ्चिद्धर्माणामेव तथात्वं सेत्स्यति, न तु जीवस्वरूपस्यापीत्यनुसन्धत्स्व । एतेनैव, यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्निति * स्मृतिरत एव चोपमा सूर्यकादिवदितिसूत्रं च व्याख्यातप्रायं ज्ञेयम् ।

नन्विदमसङ्गतम् । श्रीभागवते मुखदृष्टान्तस्याप्युक्तत्वात् । पुराणस्य श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वेन तदनुसृत्यैव श्रुतितात्पर्यकथनस्यौचित्यादिति चेत् तत्राहुः ॥ प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरित्यत्रापि तथेति ॥ अत्रापि मुखश्रियः प्रतिमुखश्रीप्रयोजकत्वमुच्यते इति न जीवस्य पराभिमतप्रतिबिम्बत्वमत्राप्यर्थ इत्यर्थः । तर्हि प्रतिबिम्बः को वेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ रूपमात्रोपलम्भ इति ॥ रू-

पांशस्य ज्ञानम् ॥ चकारः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-परत्वसमुच्चायकः । तथाचोक्तविधधर्मिसम्बन्धि यद्दर्पणादिसम्ब-न्धेन रूपक्रियासंख्यादिज्ञानं, स प्रतिबिम्बः । तेन पदार्थान्तररूपमा-यिकज्ञानात्मा सिद्ध्यति, न त्वध्यासात्मा । स्वमुखस्यादृष्टत्वेन तत्प्र-तिबिम्बेऽध्यासलक्षणाऽसमन्वयादित्यर्थः ।

ननु किमत्र विनिगमकं, येनैवमुच्यते । वस्तुतस्त्वपदार्थोऽयं दूषणप्रयासः, प्रतिबिम्बपदार्थस्यैवाभावात् । दर्पणादिसन्निकर्षेण परा-वृत्तनयनकिरणस्य स्वमुखदर्शनमात्रेण दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिमाना-त् । अन्यथा तमसि निलीनोऽपि प्रतिबिम्बेत । एवन्तु सहकार्यभावा-देव चाक्षुषत्वाभावः । नच परावृत्तौ मानाभावः । कार्यस्यैव मान-त्वात् । दर्पणादिभिस्तेज परावृत्तेः सार्वजनीनत्वेन प्रकृतेऽपि बाध-काभावाच्चेत्याशङ्कायां प्रतिबिम्बस्याऽतिरिक्तत्वसाधनाय प्रभवस्त्वं लक्षयन्ति ॥ स्वाधारेत्यादि ॥ अत्र स्व इति विवक्षितः ॥ स्वभाव इति धर्मः । अनुविधायित्वमिति समानधर्मत्वम् ॥ संमुख इति, अनुवि-धानानुकूलो देशः । तथाच स्वः प्रतिबिम्बस्तदाधारो दर्पणजलादि-स्तत्स्वभावः स्वच्छत्वमालिन्यादिस्तदनुविधायित्वे सति संमुखस्थि-तौ योऽर्थो मुखसूर्यादिस्तदनुविधायित्वेन प्रतीतियोग्यो यः स प्रति-बिम्ब इत्यर्थः । अस्ति चैवंरूपत्वं मुखसूर्यादिप्रतिबिम्ब इति लक्षण-समन्वयः । अत्र प्रथमदलमात्रं स्फटिके, द्वितीयं च चित्रादावतिव्या-प्तोतीति दलद्वयमावश्यकम् । एवमपि स्फटिकप्रतिमायामतिव्याप्ति-रिति तद्वारणाय तृतीयं दलं, समभिव्याहारात् तेनैव रूपेण प्रतीति-योग्यत्वमित्यर्थकम् । स्वपदरहितसर्वदलोक्तौ चाश्वत्थाभासेऽति-व्याप्तिरिति तद्वारणाय तदावश्यकमेव । स्वाधारस्वभावानुविधायि-त्वेनैव प्रतीतियोग्यत्वं त्वसम्भवग्रस्तमेव । द्वितीयदलोक्तरूपताया अपि सत्त्वात् । तादृशत्वे सत्येव प्रतीतियोग्यत्वं च स्फटिकेऽति-व्याप्तम् । स्वाधारभूतावयवस्वभावनुविधायित्वस्य तत्रापि सत्त्वा-त् । प्रतीयमानत्वं चाप्रतीतप्रतिबिम्बेऽव्याप्तम् । अतः सर्वं सुष्ठु । नच स्वपदेनात्माश्रयः शङ्क्यः । प्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षतो गृह्यमाणत्वात् । सांमुख्यश्चात्रानुविधानानुकूलदेशत्वमेव, न तु पुरोवर्तित्वम् । असं-मुखादिकानामपि प्रतिबिम्बदर्शनात् । यत्तु स्फटिकप्रतिमादिवारणा-यार्थपदं यावत्त्वेन विशेषणीयमिति कश्चित् । तन्न । प्रतिबिम्बविशेषे

अव्याप्तेः। एकस्मिन् यावदनुविधायित्वस्यादर्शनात्। प्रतिबिम्बबहुत्वप्रतीतिबाधापत्तेश्च। प्रतीतियोग्यपदमाकाशवारणायेत्यपि तथा। वेदान्तसिद्धान्ते तस्य तथात्वाङ्गीकारात्, परोक्षप्रतीतियोग्यतायाः सर्वतन्त्रसिद्धेन पुनर्विशेषणान्तराकाङ्क्षापाताच्च। तस्मादस्मदुक्तरीतिरेव साधीयसीति बोध्यम्। एवं लक्षणं निश्चित्य तेन सिद्धं तत्स्वभावमाहुः॥ स चेतरविलक्षण इति॥ चोऽप्यर्थे। स प्रतिबिम्ब इतरस्मात् सत्यसृष्टिरूपाद् घटादेर्मिथ्यासृष्टिरूपादाभासादेश्च विलक्षणो विरुद्धस्वभाव इत्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः॥ अत इत्यादि॥ तथाच स्वभाववैलक्षण्येन पदार्थान्तरत्वसिद्धेश्चक्षुःपरावृत्त्यङ्गीकारोऽभिमानमात्रमेवेति भावः। अत एवादर्शद्वयस्य परस्पराभिमुख्ये साभासयोरादर्शयोरनवस्थादर्शनं, दर्पणोपरि मुद्रिकादेः स्थापने तद्द्वयदर्शनम्, असंमुखदिकानां चादर्शे दर्शनं युज्यते। तमसि तिष्ठतः प्रतिबिम्बाभावस्तु तमसः पदार्थान्तरत्वात् तेन तदावरणादेवोपपन्नः। अत एव तादृशस्थले तमस एव प्रतिबिम्बो, न पुरुषादेरिति सर्वजनीना प्रसिद्धिः। एवं मत्युष्णस्पर्शमण्डलाद्यनुभवचक्षुःप्रतिघातैः सौरादितेजो दर्पणादौ प्रविशति, प्रतिबिम्बते, परावर्तते च। तेजोऽतिरिक्तं तु स्पर्शाद्यननुभवात् प्रतिबिम्बत एवेति मन्तव्यम्। तेन निष्प्रत्यूहा प्रतिबिम्बसिद्धिरिति चक्षुःपरावृत्तिपक्षो न साधुरिति दिक्।

एवमतिरेकं साधयित्वा भगवद्रूपत्वं साधयन्ति॥ तत्रापीत्यादि॥ तत्र भगवद्रूपे, अपिशब्दात् प्रतिबिम्बे च नियतपरिमाणसंख्ययोरभावात्। आधारे मानार्थे परिमाणार्थे योगिवत् प्रयत्नाकरणात् संकोचविकासक्रियानाचरणात् प्रतिबिम्बो भगवद्रूपमेवेत्यर्थः। तथाच भगवतो रूपान्तरं यथा नियतपरिमाणसंख्यारहितं, यथा च तन्महदपि स्वल्पाधारे प्रयत्नं विनैव भाति तथा प्रतिबिम्बोऽपीत्ययमपि रूपान्तरमेवेति भावः। एतदुपष्टम्भार्थं युक्त्यन्तरमाहुः॥ अत एवेत्यादि॥ नियतपरिमाणाद्यभावेन भगवद्रूपत्वादेवैतच्छ्रुत्युक्तं भगवतः सर्वानुविधायित्वं प्रतिबिम्बेऽपि सङ्गच्छत इत्यर्थः। एवं प्रतिबिम्बस्य स्वरूपादिकं निर्णीय, प्रतिमुखस्येतिवाक्यसङ्गमनायाहुः॥ अत इत्यादि॥ अतो भगवद्रूपत्वाद्धेतोर्मूलसेकन्यायेन बिम्बे कृतम् अलङ्कारादिकं प्रतिबिम्बे प्राप्नोतीति प्रतिबिम्बेऽपि बिम्बतुल्यतया

भानमस्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेत्य, प्रतिमुखस्येत्यत्र, आभास एव चेति सूत्रे च तथात्वमुच्यते, न तु मुख्याभासवन्मुखतुल्याभासवज्जीवस्यालीकं स्वरूपमभिप्रेत्योच्यत इत्यर्थः । मुख्येत्यत्र मुखमिव मुख्य इतीवार्थे शाखादिभ्यो य इत्यनेन जातो यप्रत्ययो ज्ञेयः । ननु भवतु जीवस्य सत्यत्वं, तथापि, तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तम * इति द्वितीयस्कन्धवाक्ये प्रतिबिम्बस्य तु मायिकत्वं व्यवस्थापितमिति कथं तादृशस्य भगवद्रूपत्वं शक्यवचनमित्यत आहुः ॥ यदस्तीत्यादि ॥ भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च * नद्यः समुद्राश्च स एव विष्णुर्यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य * इति विष्णुपुराणे असतोऽपि भगवद्रूपत्वकथनात् तादृशत्वेऽपि भगवद्रूपत्वमबाधमिति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मस्वरूपे मायिकत्वदोषः प्रसज्ज्यत इत्याशङ्कायामभ्युपगम्य दृष्टान्तेन समादधते ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच यत्र लोकेऽपीयं व्यवस्था तत्र ब्रह्मणि सकलजगन्नियन्तरि कुत्र दोषस्य सम्भावनापीति भावः । नचैवं सति जीवस्यापि मायिकरूपेणैव भगवद्रूपत्वमस्त्विति शङ्कनीयम् । पूर्वोक्तश्रौतदृष्टान्तव्याकोपात् । योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते * किंतेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा * इतिश्रुत्युक्तदोषप्रसक्तेश्चेति दिक् ॥

ननु यदि ब्रह्मरूपतैव जीवस्य तर्हि सूत्रादावाभासादिरूपत्वं कुत उच्यत इत्यत आहुः ॥ आभासेत्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ सदंशस्फूर्ताविति ॥ ताश्च स्फूर्तयो गौरोऽहमस्मीति देहविशिष्टो व्यतिरिक्तो वा चेतनोऽहमिति ब्रह्माहमित्याधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकरूपेण ज्ञेयाः । तथाचैतादृशप्रतीतिविषयं तत्प्रयोजकं रूपान्तरमभिप्रेत्य तथोच्यते, न त्वलीकत्वमभिप्रेत्येत्यत आभासप्रतिबिम्बब्रह्मरूपत्वबोधकानां सर्वेषां वाक्यानां न कथमपि विरोध इति भावः। एवं स्वमतं स्थापयित्वा मतान्तरीयप्रतिबिम्बपक्षे दूषणान्तराणिवक्तुमवश्यदूष्यत्वे हेतुं वदन्त आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ ५९ ॥

अतो मायावादिव्यतिरिक्तास्तं तथा मन्यन्त इति मिथ्यावादं युक्तिबाधितमेव दूषयति ।

मायाजवनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्बते ॥
तत्र वृत्तेर्द्वा सुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यते ॥
गुहां प्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्वचनादपि ॥ ६० ॥
जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुद्ध्यते ॥
लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोऽपि हि ॥ ६१ ॥
अधिष्ठातुर्विनष्टत्वान्न देहः स्पन्दितुं क्षमः ॥
प्रारब्धमात्रशेषत्वे सुषुप्तस्येव न व्रजेत् ॥ ६२ ॥

मायाजवनिकाच्छन्नमिति ॥ अवश्यं प्रतिबिम्बासिद्ध्यर्थं व्यवधानं कल्पनीयम् । तन्मायादिकमेव भवतीति मायाजवनिकाच्छन्नं न प्रतिबिम्बते । यथा तिरस्करिण्यां विद्यमानायां पुरुषो न प्रतिबिम्बते । दूषणान्तरमाह ॥ तत्र वृत्तेरिति ॥ यो यत्र वर्तते स तत्र न प्रतिबिम्बते । उपरि स्थित एव भ्रान्त्या प्रतीत आकाशः प्रतिबिम्बते । वस्तुतस्तु प्रभामण्डलस्यैव रूपतः प्रतिबिम्बः । तथा भ्रान्त्या प्रतीतनीलरूपस्यापि गन्धर्वनगरवद्वस्तुसामर्थ्यात् तथा प्रतीतिः । सर्वथा दर्पणरेखावत् तत्र विद्यमानं न प्रतिबिम्बते । दूषणान्तरमाह ॥ द्वा सुपर्णाश्रुतेरिति ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति वाक्यात् । प्रतिबिम्बस्य क्रिया, बिम्बस्य च तूष्णीम्भावो विरुद्ध्यते । प्रतिबिम्बक्रियाया बिम्बाधीनत्वादेकत्रास्थितेश्च । श्रुत्या च तथा बोध्यत इति प्रतिबिम्बकल्पना श्रुतिविरुद्धा । न्यायविरोधमाह ॥ गुहां प्रविष्टाविति ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । स्मृतिविरोधमाह ॥ भगवद्वचनादपीति ॥ ममैवांशो जीवलोक इति । उत्क्रामन्तं स्थितं वापीति च ॥६०॥

एवं प्रमाणैर्बाधित्वा युक्तिभिर्बाध्यते ॥ जीवहानिरिति, द्वाभ्याम् ॥ प्रतिबिम्बपक्षे जीवहानिर्मुक्तिः स्यात् । आत्महानम-

पुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत । अलीकता वा असुर-ब्रह्मविद्यायां स्थापिता । दूषणान्तरमाह ॥ जीवन्मुक्तिर्विरुद्धयते इति ॥ तत्र हेतुः ॥ लिङ्गस्य विद्यमानत्वादिति ॥ क प्रतिबिम्बते ? इति वक्तव्यम् । अन्तःकरणे, अविद्यायां वा ? उभयोरशुद्धत्वात् तत्प्रतिबिम्ब एव नोपपद्यते । अस्तु वा । तथापि लिङ्गपक्षे उपाधेर्विद्यमानत्वात् संसार एव, तदभावे परममुक्तिरेव । न तु कथञ्चिज्जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । ततोऽप्यविद्यायां प्रतिबिम्बो विरुद्धयत इत्याह ॥ अविद्यायामिति ॥ ६१ ॥

अथ जीवन्मुक्तो मुक्त एवेति चेत् तत्राह ॥ अधिष्ठातुर्विनष्टत्वादिति ॥ देहः स्पन्दितुं चलितुं न समर्थः स्यात् । दैवादुपेतमथ दैववशादपेतम् * इति न्यायेन चलतीति चेत् । तत्राह ॥ प्रारब्धमात्रशेषत्व इति ॥ तत्राधिष्ठाता वर्तत एव, परं नानुसन्धत्ते । प्रारब्धं देहविद्यमानतामेव सम्पादयति, नाधिकं भोजनादिकार्यम् । सुषुप्तौ तथोपलम्भात् । तस्माज्जीवो नाभासो, न वा प्रतिबिम्बः ॥ ६२ ॥

अतः—अलीकत्वे पुरुषार्थासिद्धेर्मिथ्यावादं—जीवमिथ्यावादं युक्तिबाधितत्वाद् दूषयतीत्यर्थः ॥ युक्तिबाधितमिति हेतुगर्भं विशेषणम् । दूषणमाहुः ॥ मायेत्यादि ॥ अत्र तन्मतप्रसिद्धाः षट्पक्षाः । अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया । तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्येकं मतम् १ । त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीतिश्रुतिसिद्धं रूपद्वयम् । तत्र रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया, तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तदभिभूतमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या, तस्यां चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्यपरम् २ । विक्षेपशक्तिप्राधान्येन मायाशब्दितायां मूलप्रकृतावेव चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । आवरणशक्तिप्राधान्येन अविद्यादिशब्दितायां तस्यामेव चित्प्रतिबिम्बो

जीव इति तृतीयम् ३। अविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः। अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति तुरीयम् ४। घटाकाशजलाकाशमहाकाशमेघाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चैतन्यचातुर्विध्यवादिनान्तु ब्रह्माश्रितमायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां धीवासनासु प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः। स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्नचैतन्यस्थिते मायाकल्पितेऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति पञ्चमम् ५। एवं प्रतिबिम्बेश्वरवादिनां पञ्चपक्षाः। षष्ठे बिम्बेश्वरवादिमते तु जीवोपाधिनाऽन्तःकरणादिनाऽवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरो बिम्बभूतः। अज्ञाने तत्प्रतिबिम्बो जीवः। तत्राप्यज्ञानपरिणामभूतमन्तःकरणं जीवस्य विशेषाभिव्यक्तिस्थानम् ६ इत्याहुः। एवमेतान् षट् पक्षान् अन्यांश्च मनसि निधायैकहेलया दूषयितुं दूषणं व्युत्पादयन्ति ॥ अवश्यमित्यादि ॥ अयमर्थः। येन ह्यावरणविक्षेपशक्तिरहितायामीश्वराख्यः प्रतिबिम्बः स्वीकृतस्तन्मते ईश्वरासिद्धिः। अतिस्वच्छायां प्रतिबिम्बासम्भवात्। स्फटिकादौ तथा निश्चयात्। अथ किञ्चिद्दूरतो मलिनशक्तिसम्बन्धेन वक्रितोपनेत्रादिष्विवोपपाद्यते तदापि सृष्टेः पूर्वमाकाशादेरनुत्पन्नत्वात्कारणेऽप्यन्तःसत्त्वेन बहिरवकाशासत्त्वाद् व्यवधानाभावादसम्भवः। अथ ग्रहिलतया बहिरवकाशोऽभ्युपगम्यते, तदेश्वरस्य चितश्च प्रादेशिकत्वापत्तिर्व्यापकत्वहानिराकाशासम्भवश्रुतिविरोधश्च। योऽप्यावरणादिशक्तिमत्सु तत्प्रदेशेषु जीवाख्यः प्रतिबिम्बः सोऽप्यावरणशक्तेरान्तरालिकत्वे दुरुपपादः। अनान्तरालिकत्वे तु तदसंसर्गाज्जीवस्याज्ञत्वानुभवो दुरुपपाद इति न भूतप्रकृतेरुपाधित्वं साधीय इति प्रथमपक्षोऽनादरणीयः। अत एव न मायाऽविद्ययोः। तथाहि। उभयोर्मायाऽविद्ययोर्व्यापकत्वे रजस्तमोऽनभिभूतत्वाभिभूतत्वयोः सार्वत्रिकत्वेन मायाविद्याविवेकासम्भवात् प्रतिबिम्बयोरप्यविवेकेन जीवेश्वरविभागस्य दुरुपपादत्वम्। अव्यापकत्वे जीवेश्वरयोर्व्यापकताहानिप्रसङ्गश्च। अथ मायाया व्यापकत्वं, बहिः सर्वतः स्वच्छत्वमविद्यायाश्च तदन्तःस्थाया मलिनस्वच्छत्वमुपगम्यते, तदापि व्यापके प्रतिबिम्बादर्शनादीश्वरो दुरुपपादः। बहिष्ठायाश्चितो मायांशरजस्तमोभ्यामविद्याव्यवधाने तत्प्रतिबिम्बासम्भवाज्जीवोऽपि तथा। निकटचितस्तु नैकट्यादेव तदसम्भव इति तथा। किञ्चिद्दूरत्वावकाशादिकल्पने तु पूर्वोक्तदूषणा-

पत्तिरिति द्वितीयोऽप्यसङ्गतः । एत एव तृतीयपक्षेऽपि दोषा ज्ञेयाः । तुरीयस्तु सर्वनिर्णये, अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कथञ्चन * इत्यत्र दूष्यत्वान्नेह प्रपञ्च्यते । यथासम्भवं पूर्वोक्तदूषणसंसर्गाच्च । पञ्चमपक्षे आकाशदृष्टान्तेन यद्यपि चैतन्यस्य द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुक्ता, तथापि दृष्टान्तानुरोधादुपाध्यसंसृष्टस्यैव प्रतिबिम्बादान्तरालिकमायातमसो घनावयवादिमत्त्वेन धीवासनाव्यवधायकत्वादीश्वरासम्भवः । विरलावयवादिरूपताङ्गीकारे च हेतोरनिर्वाच्यत्वं, स्वभाववादापत्तिर्वा । प्रतिबिम्बसिद्धौ तादृक्स्वभावसिद्धिः । तत्सिद्धौ च प्रतिबिम्बसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । एवमन्तःकरणस्यापि मायाव्यतिरेकेणास्थितेः पूर्वोक्ता एव दोषाः । ये च मायायां चित्प्रतिबिम्बमीश्वरं परिकल्प्याविद्यायां मलिनसत्त्वायां तादृशेऽन्तःकरणे वा ईश्वरप्रतिबिम्बं जीवं कल्पयन्ति, तेषामपि मते मायाया व्यवधायकत्वादीश्वरद्वारकः प्रतिबिम्बो दुरुपपादः । यदि च मायाया बहिः सर्वतः स्वच्छत्वं, तदाप्यस्वच्छांशस्य तदन्तःकरणाविद्ययोश्च तद्व्याप्यत्वात् स एव दोषः । यदि च मायाशुद्धसत्त्वान्तरशुद्धसत्त्वमविद्याद्यङ्गीकृत्य रजस्तमसी तदन्तरङ्गीक्रियते, तदा त्वतिस्वच्छायामित्यादिनोक्ता एव दोषाः । षष्ठे बिम्बेश्वरवादे तु जीवोपाध्यवच्छिन्नस्येश्वरस्योपाधिसंसृष्टत्वादन्तरालाभावेनैव प्रतिबिम्बासम्भवः । ईश्वरस्य बिम्बत्वासम्भवश्च । तदेतदुक्तं मूले, अन्यथा न प्रतिबिम्बत इति ॥ एतदेव विवृण्वन्ति ॥ दूषणान्तरमाहेति ॥ हेतुं विवृन्ति ॥ यो यत्रेत्यादि ॥ वर्तत इति ॥ व्याप्य वर्तते । ननु व्याप्यवृत्तित्वं नाप्रतिबिम्बप्रयोजकम् । आकाशप्रतिबिम्बस्य जलादौ दर्शनादिति चेत् तत्राहुः ॥ उपरीत्यादि ॥ तथाच तत्रापि जलानन्तर्गतोऽसंसृष्ट एव प्रदेशः प्रतिबिम्बत इति नेश्वरस्य बिम्बत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ भ्रान्त्या प्रतीत इति, प्रतिबिम्बस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वनियम्यताबोधनार्थम् । तेनादृश्यादिश्रुतिविरुद्धतया ब्रह्मप्रतीतेरशक्यवचनत्वात् प्रदेशभेदाङ्गीकारेऽपि दोषतादवस्थ्यं सूचितम् । ननु योग्यत्वं न प्रतिबिम्बनियामकं, विभक्ताङ्गुलिद्वयमाध्यमिकावकाशस्यायोग्यस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनादितिचेत् तत्राहुः ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ रूपवत इति ॥ चक्षुर्योग्यस्येत्यर्थः । तथाच यदि चक्षुर्ग्राह्यत्वं नियामकं न स्याद् वायुरपि प्रतिबिम्बेत । नच तत्रादृष्टं प्रतिबन्धकमिति वाच्यम् । अयो-

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थ दैवोद्धारार्थ आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभाऽऽचार्यश्रीमहाप्रभुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशावतंस श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके टीकेत गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय हे। एकसंख्याको मूल्य १) एक रुपिया हे। विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको हे। तासूँ जो लोक ये पुस्तकसंग्रहकेलिये इच्छानुसार द्रव्यसहायता करेंगे विनकूं वितने मूल्यकी पुस्तक आगे लिखी भयी जो कहेंगे सो प्राप्त होयँगी, तथा शास्त्रपुस्तकसंरक्षणसहायता भी होयगी।

श्रीवल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली।	१)
श्रीभगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी।	२)
श्रीविद्वन्मण्डनम्।	१)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः। मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च।	१)
अणुभाष्यम्। प्रकाशसहितम्। (संख्या ५)	५)
तत्त्वार्थदीपः। आवरणभङ्गसहितः। शास्त्रार्थप्रकरणम्।	२)

व्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	।≈)
श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	।)

ठि०

१ श्रीगोपालमंदिर रत्नगोपालभट्ट काशी।

२ हरिदासगुप्त चौखम्बासंस्कृत सिरीज बनारस